

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Diplomová práce

Linda Boháčková

Člověk v hádankách. Příspěvek k českému jazykovému obrazu světa
The Human Being in Riddles. Contribution to the Linguistic Picture of the
World in Czech

Praha 2013

vedoucí práce: doc. PhDr. Irena Vaňková, CSc., Ph.D.

Děkuji paní doc. PhDr. Ireně Vaňkové, CSc., Ph.D., za cenné rady, připomínky, metodické vedení a všestrannou podporu při psaní této práce.

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 30. 4. 2013

Linda Boháčková

Abstrakt

V hádankách mohou být tematizovány všechny oblasti lidské existence. Podle tezí **kognitivní lingvistiky** a **etnolingvistiky** jsou i v hádankách každého kulturního prostředí – jakožto ve specifickém sémiotickém systému – uloženy poukazy k určitému způsobu chápání světa a místa člověka v něm.

Cílem této práce je přiblížit **naivní obraz člověka a lidského těla v českém jazyce, jak se jeví na základě lidových hádanek**. Metodologická východiska poskytuje především stať etnolingvistky H. Kazancevové.

Hádanky je možné roztrždit: hádanky vztahující se k **ontogenezi člověka** tvoří první skupinu, do druhé skupiny spadají delší a často rýmované hádanky označující člověka a části jeho těla pomocí **neologismů** či okazionalismů, třetí skupina je tvořena hádankami o **jednotlivých orgánech**.

Části těla jsou v hádankách kódovány jak na základě svého vnějšího **vzhledu**, tak na základě **funkce** – činnosti, již vykonávají, případně se obě hlediska mohou prolínat.

Soubory orgánů označovaných v hádankách druhé a třetí skupiny se poněkud liší. Hlava, vlasy, oči, nos, ústa, ruce a nohy jsou části těla, jež jsou tematizovány v obou těchto skupinách. Stojí tedy pravděpodobně v samém centru lidového, naivního obrazu člověka. Druhá skupina hádanek navíc kóduje čelo, břicho, kolena, chodidla a paty. Naproti tomu třetí skupina obsahuje navíc hádanky o zubech, jazyku, vousech, prstech a uších.

Některé části lidského těla – záda, hýždě, pohlavní orgány – se v českých hádankách objevují pouze výjimečně nebo zcela chybí.

Některé hádanky se vztahují k základním (fyzickým a fyziologickým) **činnostem člověka**: mluvení, jídlo a pití, pohybu pomocí chůze a spánku. Tyto hádanky tvoří čtvrtou skupinu.

Klíčová slova

Hádanka, lidová hádanka, jazykový obraz světa, kognitivní lingvistika, etnolingvistika.

Abstract

Riddles can refer to all spheres of human being. The thesis is based on contemporary theories and methods of **cognitive linguistics** and **etnolinguistics**: riddles can be seen as a specific semiotic system, which contains references to the certain way of understanding the world.

The aim of this thesis is to define **the linguistic picture of human being and human body in Czech folk riddles**. The article of etnolinguist H. Kazancewa provides the methodical basis.

Riddles can be classified: riddles about **human ontogenesis** are in the first group, rhyming riddles describing human body and its parts using **neologisms** are in the second group, riddles about **organs and parts of the body** are in the third group.

Part of human body can be encoded on the basis of its **appearance**, or on the basis of its **function**, or both.

Sets of organs in the second and in the third group differ. Head, hair, eyes, nose, mouth, hands (and arms) and legs appear in both groups – they have the central position in the linguistic picture of the human body in Czech. The second group of riddles encodes forehead, stomach, knees, feet and heels in addition. The third group of riddles encodes teeth, tongue, beard, fingers and ears in addition.

Some parts of human body – back, buttocks, genitals – appear exceptionally or are missing.

Riddles about **basic human activities** – such as speaking, eating and drinking, walking and sleeping – are in the fourth group.

Key words

Riddle, folk riddle, linguistic picture of the world, cognitive linguistics, etnolinguistics.

Obsah

Úvod.....	10
I. Hádanka	
1. Co je hádanka.....	11
2. K výrazu <i>hádanka</i>	12
3. Evropské sbírky hádanek. Z historie.....	13
3. 1 Hádankové soubory na českém území.....	15
4. Třídění hádanek.....	17
4. 1 Lidové hádanky jako součást lidové slovesnosti.....	17
4. 1. 1 K vztahu lidové slovesnosti a literatury.....	18
4. 2 Hádanka jako jeden z žánrů literatury pro děti.....	19
4. 3 Hádanka jako součást vyprávění.....	20
4. 3. 1 Vlastní jméno jako předmět hádanky.....	21
4. 4 Jiné typy umělých hádanek.....	21
4. 4. 1 Hádanka z pohledu <i>Svazu českých hádankářů a křížovkářů</i>	24
4. 4. 2 Kvízy.....	26
5. Hádanka – další formy a funkce.....	27
5. 1 Žertovná hádanka a vztah hádanky k vtipu.....	28
5. 2 Uplatnění hádanky v rituálu.....	29
II. Teoretická východiska – kontext výzkumu hádanek	
1. Fenomenologická filosofie.....	30
2. Antropologická lingvistika.....	31
2. 1 <i>Jazykový obraz světa</i>	32
2. 1. 1 <i>Jazykový obraz světa a přirozený svět</i>	33
2. 1. 2 K vybraným aspektům jazykového obrazu světa: antropocentrismus a tělesnost.....	34
III. Člověk v lidových hádankách	
Úvod. Výzkum H. Kazancevové.....	37
Úvod. České lidové hádanky kódující člověka. Charakteristika zkoumaného materiálu.....	38
1. Hádanky – skupina první. Etapy lidského života. Člověk v čase.....	39

2. Hádanky – skupina druhá. Neologismy popisující vzhled člověka.....	40
3. Hádanky – skupina třetí. Části těla.....	44
3. 1 Ústa, zuby, jazyk.....	45
3. 2 Oči.....	48
3. 3 Hlava a vlasy.....	49
3. 3. 1 Myšlení.....	50
3. 3. 2 Vousy.....	51
3. 4 Ruce a prsty.....	51
3. 5 Nos.....	53
3. 6 Nohy.....	54
3. 7 Uši.....	55
3. 8 Ostatní.....	55
3. 8. 1 Srdce a plíce.....	55
3. 8. 2 Zdraví.....	55
3. 8. 3 Blecha a krev.....	56
4. Hádanky – skupina čtvrtá. Činnosti člověka.....	56
5. Části těla, které se v hádankách neobjevily.....	57
Shrnutí.....	58
Seznam pramenů hádanek.....	59
Seznam použité literatury.....	60

Příloha

Seznam zkratek

ČNK	Český národní korpus
Gót.	gótský
Ide.	indoevropský
Lat.	latinský
Lit.	litevský
OHK	Odborná hádankářská komise
PSJČ	Příruční slovník jazyka českého
Psl.	praslovanský
Ř.	řecký
SČHAK	Svaz českých hádankářů a křížovkářů
SSČ	Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost
SSJČ	Slovník spisovného jazyka českého
Sti.	staroindický

Úvod

Lidstvo zná hádanky zřejmě odedávna. V hádankách mohou být tematizovány všechny oblasti lidské existence. Podle tezí kognitivní lingvistiky a etnolingvistiky jsou i v hádankách každého kulturního prostředí – jakožto ve specifickém sémiotickém systému – uloženy poukazy k určitému způsobu chápání světa i místa člověka v něm.

Cílem této práce je přiblížit naivní obraz člověka a lidského těla v českém jazyce, jak se jeví na základě lidových hádanek.

Práce obsahuje tři oddíly. První oddíl se zabývá obecnou charakteristikou hádanky jako žánru s ohledem na její typy, formy a funkce.

Druhý oddíl stručně shrnuje nejdůležitější teoretické předpoklady, které tvoří obecný kontext našeho výzkumu hádanek.

Do třetího oddílu spadá stěžejní část práce. Jsou zde představena jak metodologická východiska a charakteristika zkoumaného materiálu, tak vlastní výzkumná práce.

I. Hádanka

1. Co je hádanka

Hádanka je „*drobný slovesný projev v podobě hříčky, která v náznaku předkládá určitý problém, k jehož řešení lze dospět důvtipem.*“¹ Často bývá stručná; řadí se k tzv. malým folklorním formám neboli drobným folklorním žánrům (spolu s pořekadly, příslovími, pranostikami, zaříkáními, lidovými nápisy a dopisy)². Hádanka slovně nebo méně často kresbou naznačuje určitou věc, pojem nebo situaci, již má hádající za úkol přesně pojmenovat. „*Pojem, jaký ten, kdo hádati dává, na myslí má, musí býti několika hlavními a vedlejšími znaky vyznačen. Znaky ty mají se na pohled mezi sebou úplně cizími a vespolek nespojitelnými zdáti, aby takto rozluštění ztěžovaly, musí však býti správné, aby řečený pojem z nich složiti se dal.*“³

Hádanky se mohou týkat všech oblastí lidského života; přírody, živlů, zvířat, rostlin, materiálního světa člověka, jeho fyzických i psychických vlastností, práce; často se vztahují ke světu obecně, k jeho uspořádání; k času. Podobně jako další formy lidové slovesnosti poukazují hádanky na způsob chápání světa a místa člověka v něm. Jsou v nich obsaženy jak vědomosti, tak názory, tradiční společenské normy, stereotypy a hodnoty i praktické a sociální zkušenosti.

„*Hádanka jest naučná hra, kterou se brousí paměť, bystří rozum, ostří vtip, šíří soudnost a příjemně krátí chvíle.*“⁴ Řešení hádanek může být míněno vážně, ale může být i žertovné. K žertovným hádankám se řadí např. kategorie tzv. hádanek nepravých, na něž se odpovídá v podstatě neregulérně⁵ a jež nemají „opravdové“ řešení. Často se zde uplatňuje nonsensovosť, jazyková hra, otázka je brána doslovně. („*Nač má mlynář bílou čepici? – Na hlavu. / Je to za rohem a je to červené. – Rajče na útěku.*“)⁶ Tento typ hádanek je oblíbený zejména (ale nejen) mezi dětmi.

---

¹ Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. 2. svazek. Praha : Mladá fronta, 2007, s. 231.

² Česká lidová slovesnost. Výbor pro současného čtenáře. Ed. B. Beneš. Praha : Odeon, 1990, s. 238 – 252.

³ SOUKAL, J. Hádanky pro mládež dospělejší. Praha : F. A. Urbánek, 1878, s. 8.

⁴ Tamtéž.

⁵ SIROVÁTKA, O. Česká pohádka a pověst v lidové tradici a dětské literatuře. Praha : ÚEF AV ČR, 1998, s. 25.

⁶ LEŠČÁK, M., SIROVÁTKA, O. Folklór a folkloristika. Bratislava : Smena, 1982, s. 151.

Celkově je ale třídění hádanek dosud spíše neustálené. „Uplatňují se hlediska formální, stylová i obsahová, která se často navzájem kříží.“⁷ Obecně se rozlišují hádanky založené na metafoře (*Sedí pán na střeše, kouří a nekřeše. – Komín.*), slovní hříčky (*Která rána létá? – Vrána.*) a početní úlohy (*Půl deváta bez půl páta a dvě a půl třetí? – Půl deváta.*)⁸ Můžeme ještě doplnit, že zvláště v oblasti Moravy byly zachyceny hádanky specifické rozprávkové neboli dialogické formy. Předmětem hádání je dvojice pojmů, jež je představena prostřednictvím vzájemného dialogu; každý (personifikovaný) pojem má svou repliku: „*Široká, dlouhá, kam se bramboráš? ,Často stříhaná, čemu se mne ptáš? – Louka a potok.*“⁹

2. K výrazu *hádanka*

Podívejme se v krátkosti také na fungování výrazu *hádanka* v systému současného českého jazyka.

Etymologické a motivační poukazy spojují *hádanku* především s mluvením. *Hádanka* je derivátem slovesa *hádat*. Psl. **gadati* se často dává do souvislosti se sti. *gádati* ‚mluví‘, ide. základ **ghed-/ *ghet-* je možná vázán s lit. *žodis* ‚slovo‘ a také s gót. *quithan* ‚mluviti‘ nebo *bigitan* ‚najíti‘; s lat. *prae-hendere* a ř. *chandánō* ‚uchopit‘ s významovým posunem ‚uchopovat myslí‘.¹⁰

Souvislost hádanky s mluvením a myšlením je patrná i z českých **výkladových slovníků**, dle nichž je *hádanka* ‚hříčka, která jen naznačuje, oč jde, a jejíž řešení vyžaduje důvtip‘ (SSČ). Sekundárním významem výrazu *hádanka* je ‚záhada, tajemství‘ (SSJČ).

Sloveso *hádat* dle SSČ primárně znamená ‚usuzovat, odpovídat bez znalosti potřebných faktů, dohadovat se, domýšlet se‘. V druhém významu znamená *hádat* ‚věštit‘. (*Hádat se* je dle SSČ samostatný lexém).

U Jungmanna *hádat* znamená ‚mluviti, zvl. mluvit mnoho, nepovážně‘ a také ‚důmyslem na něco trefovati, domnívati se, souditi, domýšleti se, srozumívati, porozumívati, mysliti, zkoumati‘. Sem patří i ‚budoucí věci předpovídati, prorokovati, věštiti, prvé něco oznámiti a zjeviti, nežli se stane‘: z běhu planet a hvězd nebeských, z spatření a ohledání zvířecích vnitřností (drobopraviti), věštiti z ptačího štěbetání (ptakopraviti), z povětrí, z rukou, z ohně.

⁷ *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. 2. svazek. Praha : Mladá fronta, 2007, s. 231.

⁸ Tamtéž.

⁹ FLAJŠHANS, V. Naše hádanky. *Národopisný věstník Československý*, 1926, r. XVIII, s. 30.

¹⁰ REJZEK, J. *Český etymologický slovník*. Voznice : Leda, 2001, s. 191.

Frazeologický výraz *mluvit v hádankách* je dle Slovníku české frazeologie a idiomatiky nepříznivě expresivně zabarven a znamená ‚mluvit vědomě o něčem příliš neurčitě, nejasně nebo jen v slabých náznacích, neříkat nic konkrétního‘. Podle údajů Českého národního korpusu (ČNK) je tento frazém v současném jazyce stále živý.

Co se týče **kolokací hádanky**, k nejfrekventovanějším patří dle ČNK spojení se slovesnými výrazy *(roz-), (vy-) luštit* a *(vy-), (roz-) řešit*.¹¹ Používají se jak v kontextu primárního významu *hádky* jakožto ‚hříčky (k luštění)‘, tak v kontextu přeneseného významu *hádky* jakožto ‚záhady, tajemství‘. **K prvotnímu významu hádky** se vztahují syntagmata jako např. *křížovka a hádanka* či *hádky a říkadla*, dále adjektiva jako např. *dětská, logická, matematická, zapeklitá* aj. **K sekundárnímu významu** se vážou výrazy *mytologická, astronomická* nebo *literární hádanka* či spojení jako *symbols a hádky*.

Je třeba zmínit, že až do národního obrození se hádance říkalo ‚pohádka‘. PSJČ dokládá toto užití např. u Erbena: ‚Víla i česká panna v pověsti vždy po třech pohádkách ukládají.‘ Dnešní význam výrazu *pohádka* byl dle PSJČ přejat asi z polštiny.

3. Evropské sbírky hádanek. Z historie

Přehled o evropských i českých sbírkách hádanek jakož i o nejvýznamnějších badatelích podal V. Flajšhans.¹² Jak píše, nejrozsáhlejší sbírky lidových hádanek mají Seveřané – rukopisné sbírky finských a estonských hádanek čítají po čtyřiceti tisících položek. Srovnávacím výzkumem hádanek se podrobně zabýval také A. Aarne.¹³ Hádky (hádkové souboje) se objevují i v severské mytologii. Opisná pojmenování jevů (kenning) ve skaldské poezii mají z určitého pohledu k hádkám také blízko.

Původ hádanek je na Východě. Jsou nedílnou součástí sumerské, staroperské, syrské či arabské kultury. Mnohé jsou zapsané v indických Védách. *„Zcela po orientálním zvyku nalezneme tu hádanku jako pevnou součástku celého života; hótar, rší i bráhman dávali je králům a královnám při velikých obětech; zápasy pěvců luštily jich celé řady; byly mezi nimi mnohé záhadné a ještě více necudných anebo dvojsmyslných, také královnám předkládaných. Ptá-li se n. př. hótar¹⁴: „Kdo putuje sám?“ „Kdo se znova rodí?“ „Co je proti sněhu?“ „Co*

¹¹ Pro úplnost dodejme, že v ČNK se výraz *hádky* vůbec nejčastěji objevuje ve spojení *Nejkrásnější hádky*, což je název Troškovy filmové pohádky z r. 2008.

¹² FLAJŠHANS, V. Naše hádky. *Národopisný věstník Československý*, 1926, r. XVIII, s. 1 – 32.

¹³ AARNE, A. *Vergleichende Rätselversuche*. 3 svazky. Helsinky, 1918 – 1920.

¹⁴ Dle Wikipedie má v náboženském obřadu vedoucí úlohu. Recituje verše i hymny z Véd.

je velké rozestření?“ – a odpovídá-li adharju¹⁵: „Slunce“ – „měsíc“ – „oheň“ – „země“, vidíme tu nejstarší formu našich hádanek dnešních.“¹⁶

Velkou tradici mají hádanky hebrejské, jež se k nám začaly dostávat spolu s křesťanstvím. Známý je biblický příběh moudrého Šalomouna, jemuž dávala hádanky královna ze Sáby. („Žena pravila synovi: ‚Tvůj otec je můj otec a tvůj dědeček je můj muž, ty jsi můj syn a já jsem tvá sestra.‘ ‚Dcery Lotovy, podle Gen. 19: 30 – 38.‘“¹⁷) Král Šalomoun prý také soutěžil v luštění hádanek s týrským králem Chíramem: „Jeruzalémský vládce Šalomoun prý poslal Chíramovi hádanky a požádal jej, aby on mu zase posla své. Ten, kdo nedokáže hádanku rozluštit, zaplatí tomu, kdo řešení najde. Chíram souhlasil, a když nedokázal najít řešení hádanek, zaplatil jako pokutu vysokou částku. Pak jakýsi Týřan Abdémón rozřešil předložené hádanky, sám předložil jiné a tehdy zase Šalomoun je nerozřešil a zaplatil mnoho peněz Chíramovi.“¹⁸

Co se starých Řeků a Římanů týče, bavili se hádankami při různých hostinách a symposiích. Řekové užívali pro hádanku názvy *ainigma* a *grifos*. Nejznámější řeckou hádankou je asi hádanka bájně Sfingy: „Co je to? Ráno chodí o čtyřech, v poledne o dvou, večer o třech nohách.“ (Tedy člověk v raném dětství, dospělosti a stáří, kdy se opírá o hůl.) „Hádanku tu rozluštil, jak báje praví, první Oidipos, začež došel stolce královského a Sfinx vrhla se do moře, čímž báje také naznačuje, že hádanka zůstává hádankou, dokud není rozluštěna.“¹⁹ Také věštby z delfské věštírny měly formu hádanek.

Protože se zabýváme člověkem v hádankách, je pro nás zajímavé, že člověk – jakožto pojem k uhodnutí – vstupuje do hádanky prostřednictvím počtu nohou. Člověk uprostřed života, v plné síle, chodí po dvou, narozdíl např. od zvířat, a později je zase schopen vypomoci si rozumem – vyrobí si hůl. (Podrobněji o nohou v hádankách viz dále.)

Flajšhans²⁰ píše, jak podle pověsti dali jednou rybáři hádanku Homérovi. Zněla asi takto: „Co jsme chytili, je pryč. Co jsme nechtyli, odnášíme.“ Homér hádal, že řešením jsou ryby, ale rybáři měli na mysli vši. A protože Homér neuhodl, hořem zemřel. (Vši jsou ostatně poměrně častým námětem i v českých lidových hádankách, viz dále.)

---

¹⁵ Přípravuje pomůcky a potřeby k obřadu, např. dřevo na oheň, zvířata, vodu; každý úkon je doprovázen patřičnými formullemi.

¹⁶ FLAJŠHANS, V. Naše hádanky. *Národopisný věstník Československý*, 1926, r. XVIII, s. 3.

¹⁷ AARNE, A. *Vergleichende Rätselversuchungen* I. Helsinky, 1918, s. 6.

¹⁸ JOSEPHUS FLAVIUS. *O starobylosti Židů*. Praha : Odeon, 1998, s. 12.

¹⁹ FLAJŠHANS, V. Naše hádanky. *Národopisný věstník Československý*, 1926, r. XVIII, s. 3.

²⁰ Tamtéž, s. 5.

Pro vývoj měla význam první, římská Symphosiova sbírka z 5. stol. n.l. Hádanky z ní se staly vzorem středověkým evropským sbírkám co do formy i obsahu; jde o sto strof po třech hexametrech a hádanky se týkaly převážně jevů denního života a přírody.²¹

Anglosaský biskup Althelm sepsal v 7. století latinskou sbírku sta hádanek. „*Čerpá sice z antiky, ale je již na stanovisku křesťanském a přísně protipohanském,*“ píše Flajšhans.²² Ten také upozorňuje, že již zde nalezneme později hlavně v germánském prostředí mnohokrát zachycené hádanky tzv. vexační²³ nebo, jak je nazývá, „smrtné“, „*k jejichž uhodnutí je potřebí zvláštního důvtipu a speciálních známostí.*“²⁴ Jde zejména o hádanku o jezdcí na koni („Šest noh, dvě ruce, jeden ocas.“), posléze pak konkrétně o jednoookém Odínovi na jeho osminohém koni Sleipnim (tj. „Tři oči, deset noh, jeden ocas.“). Flajšhans dále poměrně podrobně pojednává o sbírkách a badatelích dle jednotlivých území – postupně se věnuje hádankám severským, anglosaským, německým, francouzským, vlášským, ostatním románským, litevským a lotyšským, jihoslovanským, polským.²⁵

3. 1 Hádankové soubory na českém území

Nejdůležitější staročeskou sbírkou hádanek je latinská Klaretova skladba *Enigmaticus*, Hádankář, pocházející přibližně z roku 1360. Obsahuje více než 150 lidových hádanek i s řešením. Srovnávacímu studiu podrobil tuto sbírku V. Flajšhans; zároveň se zabýval vývojem některých hádanek.²⁶ *Enigmaticus* vychází z lidového materiálu, který je originálně zpracován i pro didaktické účely. „(...) *Enigmaticus neměl bezprostředních vzorů, třebaže i on užíval obecně známých látek kolujících po evropských dvorech a školách. Enigmaticus, sevřený formálně do hexametrů, dokresluje výstižně svět škol, pro něj byla denním chlebem znalost latiny a jejího tradovaného kulturního dědictví. Zábavnost hádanek, čerpajících převážně ze všedního života a nabízejících překvapivá rozuzlení, umožňovala upoutat žáky a vést je nenásilně k procvičení jazyka.*“²⁷

---

²¹ Tamtéž.

²² Tamtéž, s. 8.

²³ Srov. německý výraz *vexieren* „klamat, škádlit, trápit“; nebo anglické *vexation* „soužení, trápení, mrzutost“.

²⁴ FLAJŠHANS, V. Naše hádanky. *Národopisný věstník Československý*, 1926, r. XVIII, s. 8.

²⁵ Tamtéž s. 13 – 18.

²⁶ FLAJŠHANS, V. Klaretovy hádanky. In : HORÁK, J. a HÝSEK, M. *Sborník prací věnovaných profesoru Dru. Janu Máchalovi k sedmdesátým narozeninám*. Praha : Klub moderních filologů, 1925, s. 298 – 306.

²⁷ SPUNAR, P. *Smích a pláč středověku*. Praha : Odeon, 1987, s. 20.

Původní lidové hádanky (podobně jako i jiné projevy lidové slovesnosti) měly někdy obscénní charakter. Flajšhans cituje verše Masticákáře (zlomek drkolenský) z třetí čtvrtiny 14. století: „*Straka na strace přeletěla řeku – maso bez / kostí provrtělo dievku; / Okolo turnejě hoho – i vrazi sě mezi nohy to / mnoho.*“²⁸ Proti necudným nebo dvojsmyslným „pohádkám“ vystupoval Hus, Milíč a po nich i další kazatelé. V pozdějších pracích byly „tělesné“ hádanky tohoto typu někdy záměrně vynechávány.²⁹

Kolem roku 1400 se u nás postupně začaly objevovat hádanky z cizojazyčných textů v českých překladech (např. *Gesta Romanorum*). Reformátoři 16. století k nám uváděli hádanky orientované duchovně, většinou šlo o žertovné otázky na Bibli v překladu z němčiny.³⁰ Přehled o sbírkách hádanek ze 17. století i výbor z nich podává Č. Zíbrt.³¹ Nejdůležitější sbírkou hádanek z této doby jsou *Pohádky kratochvilné*, které byly vydány několikrát s různými tituly (Zíbrt uvádí např. název *Velmi kratochvilné pohádky o rozličných věcech pro ukrácení chvíle a obveselení lidské z mnohých smyslů sebrané a tuto znovu vydané. Vytisštěna v Holomouci roku tohoto.*³²)

První novodobou sbírku hádanek vydal J. V. Rozum r. 1850 pod názvem *Hádanky ku prospěchu mládeže dospělejší*. Zahrnuje jak domácí, tak cizí hádanky, lidové i umělé. Již z názvu je patrné zdůraznění výchovného a vzdělávacího aspektu. První část tvoří *Oříšky hádankové*, zvláště potom je *Louskáček k hádankám Rozumovým*: „*Rozřešení toto za tou příčinou z l á š t ě (sic) tisknout se dalo, aby rodičové a učitelé je vyňali, uschovali a takovýmto způsobem hádavost' a samočinnost' mládeže pravým směrem vedena byla.*“³³ Tato sbírka byla oblíbená právě pro svůj didaktický zřetel a jejím příkladem se řídili mnozí autoři dalších sbírek; často to byli učitelé, kteří podle Rozumova vzoru sestavovali vlastní knížky různých hádanek.³⁴

---

²⁸ Tamtéž, s. 20.

²⁹ Tamtéž, s. 19.

³⁰ *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. 2. svazek. Praha : Mladá fronta, 2007, s. 232.

³¹ ZÍBRT, Č. Staročeské sbírky „pohádek“ (hádanek). *Český lid*, 1894, r. III, s. 33 – 39.

³² Tamtéž, s. 34.

³³ ROZUM, J. V. Louskáček k hádankám Rozumovým. In : *Hádanky ku prospěchu mládeže dospělejší*. 4. vyd. Praha, 1862, s. 4.

³⁴ Např. SOUKAL, J. *Hádanky pro mládež dospělejší*. Praha : F. A. Urbánek, 1878. ŠULC, P. J. *Hádanky pro děti*. Praha : A. Hynek, rok neuveden. MOJŽIŠ, A. *České národní hádanky*. Praha, 1899.

Lidové hádanky dále zaznamenávali např. Erben, Čelakovský, Němcová, Bartoš, Prasek a další.³⁵

4. Třídění hádanek

Jak jsme již uvedli, klasifikace hádanek není dosud ustálena; hlediska třídění mohou být velice různorodá (srov. kap. I). Hádanky tak můžeme rozlišit např. dle původu, a to na lidové a umělé. Hranice těchto kategorií ale nejsou vždy úplně pevné a obě skupiny se někdy poněkud prolínají a inspirují, jak uvidíme dále.

4. 1 Lidové hádanky jako součást lidové slovesnosti

Folklor neboli lidová slovesnost je specifickou součástí širšího systému lidové kultury.³⁶ Jedním z tzv. drobných folklorních žánrů jsou lidové hádanky, v nichž (stejně jako ve folkloru vůbec) je uchováno kodifikované poznání o okolním světě – vědomosti o přírodě i práci; názory na rodinné a společenské vztahy; tradiční systém hodnot.³⁷

K rozpoznání folklorních jevů v určitém kulturním prostředí používají folkloristé pevně stanovená kritéria.³⁸ Ke znakům lidové slovesnosti patří vázanost na konkrétní lokální společenství, v jehož kolektivní paměti je folklorní jev uchovávan. Předává se bezprostřední komunikací a podléhá tradičním kolektivním normám. Zároveň odráží sociální a kulturní vztahy ve společenství. Daný folklorní jev se realizuje v mnoha variantách.³⁹

Ačkoli nejdůležitější součástí folkloristické práce je terénní výzkum živého ústního podání, při zkoumání starších fází vývoje lidové slovesnosti je nutné pracovat s fixovanými prameny.⁴⁰ K těm patří jednak různé rukopisné archivní a muzejní záznamy, kroniky ap., jednak staré tištěné záznamy folklorních útvarů, ať v samostatných sbírkách, či jakožto součást jiného díla.⁴¹ To nás přivádí k tématu vztahu folkloru k literatuře a literární vědě.⁴²

---

³⁵ Soupis sběratelů hádanek na českém území viz HORÁK, J. *Národopis československý. Přehledný nástin. Československá vlastivěda II. Člověk*. Praha, 1933, s. 172.

³⁶ LEŠČÁK, M., SIROVÁTKA, O. *Folklór a folkloristika*. Bratislava : Smena, 1982, s. 11.

³⁷ Tamtéž, s. 13.

³⁸ LEŠČÁK, M., SIROVÁTKA, O. *Folklór a folkloristika*. Bratislava : Smena, 1982, s. 30.

³⁹ Tamtéž. Podrobněji také s. 208 nn.

⁴⁰ Tamtéž, s. 95 – 96.

⁴¹ Tamtéž.

4. 1. 1 K vztahu lidové slovesnosti a literatury

Folkloristika se jakožto hraniční věda zařazuje na pomezí etnografie a uměnovědných disciplín; slovesná folkloristika je provázána s literární vědou.⁴³ Ústní slovesnost je vývojově primární, avšak v průběhu staletí pochopitelně docházelo k vzájemnému ovlivňování s literaturou.

M. Leščák a O. Sirovátka proto zmiňují Kocholovu analýzu vztahů folkloru a literatury, kde jsou vymezeny jejich čtyři formy, jež do jisté míry odpovídají jednotlivým vývojovým obdobím literatury:

„1. *Paralelní existence literatury a folkloru (bez uvědomování si estetické podstaty obou slovesných forem).*

2. *Vztahová koexistence literatury a folkloru (období objevení estetické hodnoty folkloru v osvícenství a v preromantismu).*

3. *Integrace folkloru a literatury (cílevědomé včleňování folklorních impulzů do literatury).*

4. *Adaptace folkloru do literatury (různé formy literární stylizace folkloru).“*

Autoři zároveň konstatují, že v mnohých obdobích lze vztahy mezi folklorem a literaturou studovat jen s obtížemi, a to právě proto, že jejich vzájemné kontakty nebyly vždy stejné povahy a intenzity.⁴⁴

Hádky, které pokládáme za lidové, tedy mohou být knižního původu (k historii viz kap. 3), postupně ale zcela zlidověly. „*Zlidověním neboli folklorizací nazýváme ty procesy, ve kterých umělé literární (nebo hudební) skladby vstupují do folklorního kolování, ztrácejí individuální znaky; „rozpouštějí“ se v lidové tradici a postupně krystalizují v kolektivní skladbu.*“⁴⁵

Ústní lidová slovesnost čerpá ze všech aktuálně dostupných zdrojů a všechny látkové podněty si více či méně přizpůsobuje. Posléze může být určitá takto přetvořená látka zachycena písemně a samozřejmě se může stát inspirací samostatné literární tvorby, a vrátit se tak v nové podobě do literatury.

O tomto procesu píše v jiném kontextu A. Grund: „*Venkovský lid přivlastnil si všechny rozprávky, žerty a švandy, ať už v něm dříve kolovaly nebo ne. Zdomácněly mezi lidem i cizí látky a postavy, byly přejaty, přetvořeny, zlidověly. (...) S obrozením, kdy se vytvářela novočeská literatura, dožívají se i tyto lidové zkazky*

---

⁴² O folklóru z jazykového hlediska viz stať BARTMIŃSKI, J. Ludowy styl artystyczny. In : *Wspólczesny język polski*. Ed. J. Bartmiński. Lublin : UMCS, 2001, s. 223 – 234.

⁴³ LEŠČÁK, M., SIROVÁTKA, O. *Folklór a folkloristika*. Bratislava : Smena, 1982, s. 35 – 42.

⁴⁴ Tamtéž, s. 40.

⁴⁵ Tamtéž, s. 221.

svého literárního vzkříšení. Zásadou sběratelů i básníků vstupují znova do umělé literatury. (...) Lidové motivy, lidové typy žijí dalším životem v našem umělém písemnictví.“⁴⁶

Jak je vidět, vztahy mezi lidovou slovesností a literaturou mohou být velice spletité. Na literární stylizaci folklóru, resp. hádanek, se podíváme dále.

4. 2 Hádanka jako jeden z žánrů literatury pro děti

Hádky mají své pevné místo také v novější literatuře pro děti předškolního a mladšího školního věku. Spolu s hádankami se tu často objevují rozmanitá hravá říkadla a básničky, rozpočítadla a jiné kratší formy poezie.⁴⁷ Mezi těmito díly určenými především dětem najdeme jak různě stylizované výběry z lidových hádanek⁴⁸, tak sbírky hádanek umělých, autorských.⁴⁹

Takové hádky mohou mít mnoho podob; všechny jsou ale poněkud odlišné od umělých hádanek, jakými se zabývají v organizaci SČHAK (viz dále). Někdy napodobují formou lidovou hádanku, i když jejich námětem je moderní předmět: „*Čtyři kola a pár očí, / pátým kolem člověk točí. (Auto.)*“⁵⁰ Jindy se více prolínají s poezií: „*VĚTRNÁ SAMOOBSLUHA / Já když zmoknu, / tak si vlasy suším zcela v klídku. / Nemám / žádnou štrapáci. / Já mám vítr na vodítku. / Já mám vítr domácí. (Fén.)*“⁵¹ „*HLÍDAČ TVÝCH VLASŮ / Chtěl bych se jako on / procházet tvými vlasy. / Jako on / chtěl bych tě denně vídat. / K večeru, když jdeš spát, / nebo ráno, když ustlala sis... / Každíčkým zubem svým / chtěl bych tě hlídat. (Hřeben.)*“⁵² Někdy mají naopak prozaickou formu a uplatňují se jako součást vyprávěného příběhu (srov. dále).⁵³

Na rozdíl od lidových hádanek bývá u hádanek umělých znám jejich autor. Už jsme naznačili, že tvoření a vymýšlení hádanek a různých rébusů se dříve často věnovali např. učitelé nebo spisovatelé a tyto hádky byly určeny zejména dětem – ale nejen jim. Luštění

⁴⁶ GRUND, A. *Kratochvilné rozprávky renesanční*. Praha : ČS, 1952, s. 192 – s. 193.

⁴⁷ Např. ŽÁČEK, J. *Dobrý den, dobrou noc*. Praha : Albatros, 2011.

⁴⁸ Např. MOTLOVÁ, M., PTÁČKOVÁ, O. *Co je to? Knížka hádanek*. Praha : Kalich – Kentaur, 1994.

⁴⁹ Např. MAJČÁK, J. *Hádky a básničky pro chytré hlavičky*. Praha : Albatros, 2012.

⁵⁰ ŽÁČEK, J. *Dobrý den, dobrou noc*. Praha : Albatros, 2011.

⁵¹ MAJČÁK, J. *Hádky a básničky pro chytré hlavičky*. Praha : Albatros, 2012, s. 61.

⁵² Tamtéž, s. 13. Ze starších děl viz např. HRUBÍN, F. *Vítek hádá dobře*. Praha : Práce, 1946.

⁵³ Např. HEJNÁ, O. *111 příběhů s hádankou*. Praha : Albatros, 2012.

hádanek rozmanitých typů je ostatně i dnes oblíbenou zábavou mnoha dospělých, jak uvidíme dále.

4. 3 Hádanka jako součást vyprávění

Hádanka se neobjevuje pouze samostatně a bez kontextu, naopak často se uplatňuje jako námět nebo motiv vyprávění. Najdeme ji v lidové pohádce, pověsti, vyprávění ze života, humorce, anekdotě⁵⁴; o souvislosti hádanky a vtipu viz níže. Hádanka se dále uplatňuje i v moderní literatuře, např. u Tolkiena (ukázku viz v příloze této práce) nebo v komiksu – v Batmanovi vystupuje zloduch Riddler, který je hádankami přímo posedlý.

Podle K. Čapka je hádanka např. jádrem detektivky: „(...) *zločin a justice nejsou tím nejpodstatnějším a nejhlubším motivem detektivky. Na počátku je motiv jiný a ještě starší: Sfinga kladoucí hádanky; divá, mučivá rozkoš intelektu řešit záhady; náruživá potřeba mozku louskat tvrdé ořechy nastražených otázek. (...) Detektivka je rozumové řešení uměle nastražených věcných hádanek. (...) Musí se vytvořit situace stejně paradoxní, nemožná, absurdní a nepředstavitelná jako v hádankách; ale pak přijde Oidipus, chci říci detektiv, aby rázem objevil dvojakost a omylnost určitých dat, vsunul do nich pravý smysl, a je to. Detektiv je prostě ten, kdo se nedá napálit intelektuální nástrahou a zabije trapičskou Sfinxu.*“⁵⁵

Často se vypráví o případech, kdy se v hádankách soutěží – např. o ruku princezny – a je nutno je uhodnout, jinak hrdina přijde o hlavu. (Viz Erbenovu pohádku Hádanka v příloze.) Známy je příběh princezny Turandot, která svým nápadníkům zadává obtížné hádanky, aby se jich nadobro zbavila. Kalaf hádá: *Co se rodí s každou nocí a umírá s každým novým dnem? – Naděje. / Blyská se to rudě jako oheň, je to teplé jako oheň, ale není to oheň. – Krev. / Je jako led a přesto pálí. – Turandot.*⁵⁶ Všechny uhodne a princezně nabídne, že ho může dát popravit, pokud do úsvitu uhodne jeho jméno.

---

⁵⁴ *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. 2. svazek. Praha : Mladá fronta, 2007, s. 232.

⁵⁵ ČAPEK, K. *Marsyas. Jak se co dělá*. Praha : ČS, 1984, s. 121 – 122.

⁵⁶ [Http://www.metinhd.cz/soubory/Turandot.pdf](http://www.metinhd.cz/soubory/Turandot.pdf).

4. 3. 1 Vlastní jméno jako předmět hádanky

Utajování jména souvisí s vírou v magickou moc slova. Ta může být i pozitivní, např. při zaříkávání neduhu⁵⁷, ale pokud nepřítel zná soupeřovo jméno, má plnou moc nad jeho životem a smrtí. „*Řada pohádek dokládá slovní fetišismus a utajování jmen. V indické pohádce dívka Tulisa pojme za chotě krále hadů. Její zlomyslná královská tchýně jí poradí, aby se zeptala manžela na jméno. (...) Snacha poslechne a neopatrným dotazem ztratí navždy svého chotě.*“⁵⁸ Podobnou zápletku najdeme i ve Wagnerově opeře Lohengrin. Nejen sama znalost jména je nežádoucí; též pouhý dotaz na ně je zapovězen.⁵⁹

Je-li něčí jméno předmětem hádanky, jde o tzv. hádanku nepravou, stejně jako když hrdina hádá, na co princezna v noci myslela.⁶⁰

Hádanka se dále uplatňuje např. i v látkách o chytré horáky (báchorku B. Němcové viz v příloze), o nocležnících v ďáblově domě, kteří jsou podrobni jeho hádankám, o císaři a opatu.⁶¹

4. 4 Jiné typy umělých hádanek

Teorii českých (umělých) hádanek se jako první zabýval J. Jungmann. Rozlišil dva typy hádanek: věcné a slovní, ke kterým lze řadit hádanky slabičné, literní, kdy se hádá konkrétní písmeno, a anagramy, kdy dochází k „přesazení liter“ (příklady uvádíme níže).⁶²

Podobné třídění hádanek, které zároveň může sloužit jako návod pro jejich sestavování, později zahrnovali do svých sbírek další autoři. Např. u již zmíněného Soukala⁶³ najdeme toto dělení i s mnoha příklady:

---

⁵⁷ Např. padlo-li něco do oka, pomáhalo se zaříkadlem *Vyjdi z očka do potůčka / a z potůčku do bečičky / a z bečičky do klecičky / a z klecičky ven!* Dle PLICKA, K., WOLF, F., SVOLINSKÝ, K. *Český rok v pohádkách, písních, hrách a tancích, říkadlech a hádankách. Jaro.* Praha : Mladá fronta, 2010.

⁵⁸ BĚLÍČEK, P. *Poetika folklóru.* Praha : Urania, 2001, s. 62.

⁵⁹ Dále o jmeně z různých úhlů pohledu viz např. SOKOL, J. *Filosofická antropologie. Člověk jako osoba.* Praha : Portál, 2002 nebo VAŇKOVÁ, I. *Nádoba plná řeči.* Praha : Karolinum, 2007, zejm. s. 208 – 216.

⁶⁰ *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska.* 2. svazek. Praha : Mladá fronta, 2007, s. 232.

⁶¹ Podrobněji viz tamtéž.

⁶² JUNGSMANN, J. *Slovesnost.* 2., opravené a rozmnožené vyd. Praha, 1845, s. 158.

⁶³ SOUKAL, J. *Hádanky pro mládež dospělejší.* Praha : F. A. Urbánek, 1878, s. 8 nn.

Hádanky prosté. Tyto udávají známky pojmu *potud, pokud třeba k jasnému jich vyznačení. Mnoho jest jich v národě vzniklých. (Kolik za sto roků udělá vrabec kroků?) (...)*

Slovní hříčky. Zakládají se na tom, že jen z polovice slova, která ovšem sama o sobě jak slovo něco úplně jiného znamená, pomocí úplného výměru slovo se nalezne. Sluší tedy místo vodorovné čárky, buď jen hlásku neb celou slabiku položit. (Jaký _rak lítá?) (...)

Šarády čili hádanky slabičné vykládají jednotlivé hlásky neb slabiky, ze kterých pak skládáním jedno neb více slov utvořit se dá. (Dvě tu věci proti sobě odporých si vidíš státi: jedna život krátí tobě, druhá ti ho může dáti. Celek nebud', to ti pravím, chceš-li zůstat čilým, zdravým. Jed+lik (t.j. lék) = jedlík (...)

Anagramy záležejí v tom, že přestavením písmenek jistého slova povstanou slova jiná, od prvního smyslem úplně rozdílná. Luštění jich jest velmi obtížné.

12345 ořechy jsou plody její (líška)

34512 po lesích se rozkládají (skály)

32154 těla bývá mohutného (silák)

41532 v poli v letním parnu zrají (klasy) (...)

Logogryfy čili hádanky písmenkové záležejí v tom, že se jedna písmenka dle udání ve slově změní, any ostatní hlásky zůstanou, čímž obdrží slovo úplně jiný smysl.

S „k“ z vodních par ve vzduchu pluje (mrak)

s „v“ vzděláním se zušlechťuje (mrav)

s „z“ vodu v led nám proměňuje (mráz) (...)

Arithmogryfy čili hádanky číselné tvoří se, pakli písmeny slova číslicemi nahrazujeme, a pak překládáním jich rozličná slova o více neb méně hláskách skládáme.

123 smrtící šíp v něm byl chován (túl)

234 včelám jsou obydlím dutým (úly)

3456 co strom posvátný ctí Slovan, (lípa)

567 muž tak bývá oslovován, (pan)

1234567 kvete zjara květem žlutým (tulipán) (...)

Hádanky skládací

např. Jana Kolára Slávy dcera

Jihlava

Amor

Ninive

Arborec

Konrád

Ouvaly

Ladislav

Afrika

Rubl

Amos (...)

Rébusy čili hádanky obrázkové sestavují se z jednotlivých vyobrazených předmětů, jichž jména vyslovena tak za sebou, jak byla naznačena, dávají jistá slova, jména, průpovědi.

K jaro, léto, podzim, zima

čččč

č A č

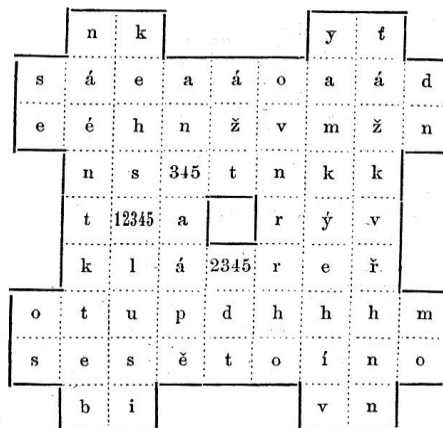
(Krok.)

čččč

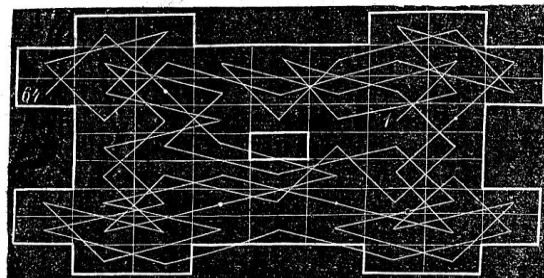
(Koláč.) (...)

Koničky. Důmyslná a mysl napínavá tato hra hádanková jest vrcholem hádanek. Pole koníčkově rozdělí se na čtverečky, a to na tolik, kolik má celá věta koníčková slabik. Do čtverečků těch napíše se slabiky tím způsobem, aby jedna ode druhé po sobě následující do třetího čtverce se dostala, vždy o jeden čtvereček stranou, buď vpravo, nebo vlevo atd., až se čtverečky vyplní. Pro lehčí rozluštění jest žádoucí, aby spojili-li se slabiky ve čtverečkách při luštění čarou, vždy pravidelný obrazec tvořily.

Koniček s arithmogryfem.

Znázornění rozluštění.

Řešení: Káva, toť na ženské lep / tu si tvoří mnohý klep. / Sklep nás k sobě táhne / když nám v hrdle prahne.

Jak je vidět, k řešení umělých hádanek je často potřeba papír a tužka. Poslední typy se poněkud blíží kvízům (srov. níže).

Od dob citovaného Soukalova třídění hádanek se ale mnohé změnilo – především totiž přibýlo veliké množství druhů hádanek, kterými se zabývají mj. také specialisté ze *Svazu českých hádankářů a křížovkářů*.

4. 4. 1 Hádanka z pohledu *Svazu českých hádankářů a křížovkářů*

Hádání a luštění nebylo a není jen zábavou dětí, ale věnují se mu rovněž dospělí. Zájmová organizace Svaz českých hádankářů a křížovkářů (SČHAK) existuje od roku 1968 a sdružuje české i slovenské tvůrce i luštitelé hádanek, křížovek, sudoku, různých logických, početních a jiných úloh.⁶⁴ Věnuje se řadě činností, vydává mj. časopisy *Křížovka a hádanka* a *Panoráma křížovky*. Pořádá mnoho soutěží – odstupňovaných dle úrovně obtížnosti od nejnižší až k mistrovské – pro luštitelé i pro autory, pro jednotlivce i týmy. SČHAK se také podílel na založení Mezinárodní hádankářské federace.⁶⁵

Podle SČHAK „*hádanka není jen zábavou, ale i zdrojem poučení, duševním sportem a v Česku a na Slovensku opravdovým uměním*“.⁶⁶ Problematikou hádanek se proto zabývá Odborná hádankářská komise (OHK), jež mj. vypracovává podrobné metodické pokyny pro objektivní hodnocení hádanek v soutěžích.⁶⁷

Pojmem hádanka je možné označit obecně všechny typy úloh, u nichž je třeba dobrat se rozluštění; v užším smyslu ale SČHAK hádankou rozumí zejména „hádku slovní“. Ta se skládá z definovaných částí: z „náznaku“ – zadání a z „jádra“ – řešení hádanky. „*Hádky jsou slovní hříčky se slovy, jejichž smyslem je dopracovat se pomocí nějaké **operace**, která je určena názvem hádanky [viz níže], od náznaku k jádru hádanky. Podstatné pro hádku je, že se náznak i jádro musí od sebe významem lišit, tzn., že z jedněch slov musí vzniknout slova jiná. Druhou zásadou je, že náznak i jádro musí vzbuzovat smyslově ucelenou představu – tento princip se nazývá **námětová ucelenost**. (...) Náznak a jádro tvoří **námět** hádanky; ten může obsahovat i **tajenku**. Hádky se překládají (sic) k řešení jako krátké básničky, jimž*

---

⁶⁴ Viz webové stránky organizace: www.schak.cz.

⁶⁵ Více na www.worldpuzzle.org.

⁶⁶ [Http://www.schak.cz/node/14](http://www.schak.cz/node/14).

⁶⁷ Tamtéž.

„*Kvalita hádanky se zpravidla stanoví hodnocením, především bodováním. Hodnotitel (porotce) boduje hádku v rozpětí 0 – 30 bodů podle směrnic. Kvalita hádanky se vyjadřuje počtem bodů, který je výsledkem kladných a záporných odchylek od standardu – základního počtu 21 bodů. Standardem se rozumí hádanka dobrá, která splňuje všechny požadavky kvalitního taje. V základní známce je obsaženo 11 bodů za standardní námět a 10 bodů za standardní podání.*“ Dle <http://www.schak.cz/node/147>.

říkáme **textové hádanky**, nebo jako obrázky, kterým říkáme **kreslené hádanky**. V nich jsou zpravidla nejprve **obepsány** nebo **nakresleny náznaky**, posléze je pak **obepsáno** nebo **naznačeno jádro**, případně i **tajenka**. U kreslených hádanek pak může být nakresleno i jádro. (...) Náznak může být u každé hádanky jeden nebo jich může být několik, jádro je zpravidla jen jedno. (...) Textové nebo výtvarné zpracování se nazývá **podání** hádanky. U některých hádanek, jako jsou zejména přesmyčka, rébus či záhadný nápis, je náznak rovnou uveden – tomu říkáme **nápisové podání**.⁶⁸

Také pravidla pro tvoření i luštění jsou velice podrobně propracována a zahrnují řadu kroků. „Nalezení náznaku i jádra se nazývá **řešení hádanky** a řešitel je musí uvést celé, tedy nejenom jádro, ale i výchozí prvky – tedy náznaky, ve vymezených případech i tajenku nebo klíč. U nápisové přesmyčky (a dalších nápisově podaných hádanek) pak i náznak, třebaže ten se v tomto případě jen opisuje. Za správné se považuje řešení, které odpovídá řešení autorskému, což je řešení udané autorem, nebo řešení, odpovídající podání hádanky a lišící se od autorského řešení v nepodstatných rysech (např. slovosledem, dublety, koncovkou zdobnělin, jiného křestního jména apod.).“⁶⁹

SČHAK rovněž spravuje databázi hádanek, která je stále otevřená a ve které je již evidováno na 120 různých druhů hádanek s řadou variant.⁷⁰ Druhy hádanek jsou řazeny abecedně a u každého jsou zaznamenány všechny dosud vytvořené hádanky – včetně autora a roku publikování.

„Hádanky se člení do šesti základních typů:

A. šifry – k nim patří lištovka⁷¹, královská procházka a koníček, (...), dále pak klíčovka a šotek.

B. hádanky s křížovou vazbou, což jsou vlastně jednoduché křížovky – k nim patří čtvercovka, roháček a rámcovka.

C. hádanky mutační, ve kterých dochází k nějaké změně nebo obměně – k nim patří shodovka, záměnka, darvinka, čárkovka, kroužkovka, měkčenka, háčkovka, ypsilonovka, souzvučka, záhadný nápis, přísuvka, obložka, vsuvka, šířenka, přídavka, odsuvka, obnažka, výpustka, úženka, výlučka, skrývačka, posunka, obměnka a vokálovka.

---

⁶⁸ [Http://www.schak.cz/node/142](http://www.schak.cz/node/142).

⁶⁹ Tamtéž.

⁷⁰ [Http://www.schak.cz/node/31](http://www.schak.cz/node/31).

⁷¹ Pro ilustraci citujme lištovku, jež je uvedena v databázi: „Kdopak zmoudří pranostikou, netrápí se politikou.“ Řešení uvedeno není, najdeme zde pouze instrukci, jak při řešení postupovat: „Lišty se musí sestavit do tvaru stříšky.“ Dle <http://www.schak.cz/node/459>.

D. hádanky permutační, ve kterých dochází k nějakému přeskupení – k nim patří přesunka, výměnka, obratka, ráček, přesmyčka, permutovka, vsuvka slovní, výpustka slovní, pronikačka, polovsuvka, vybíračka, záměnka slovní, zdvojenka, hláskovka, číselka, dělenka, šaráda, lavinovka, pyramidka, vlnovka, řetězovka a chybovka.

E. hádanky tvaroslovné, které jsou založeny na změně mluvnického významu nebo na odvozeninách – k nim patří pádovka, časovačka, přechodníček, rozkazka, trpěnka, tvaroslovka; rodovka, pravěkovka, zrůdka, shlukovka, slovesovka, přídavněnka, příslovka a stupínek.

F. hádanky kompoziční, ve kterých se náznaky slučují nebo se k nim přidávají pomocné výrazy – k nim patří sloučenka, spojenka, střídavka, rovnice, rébus písmenný; citoslovka, tónovka, prvkovka, přípojka, časovka, místenka, směrovka, opětovačka, pochybovka, souhlaska, záporka, dotazka, pořadovka, zájmenovka, věnovánka, přísvojka, barvínek, tvarovka; rozměrka, zdobnělka, menšenka, množenka, druhovka a mocněnka.⁷²

Obr.: Znak Svazu českých hádankářů a křížovkářů

4. 4. 2 Kvízy

S hádankami souvisejí kvízy různého typu. Patří sem např. křížovky nebo rozličné televizní kvízové soutěže. Bausinger⁷³ shrnul dřívější názory na to, zda takové aktivity řadit k hádankám či nikoli, a nabídl nové východisko. Jak uvádí, dosud se na tyto zábavy hledělo spíše s despektem; vyčítala se jim zejména otupující jednotvárnost (vzniká specifická křížovkářská slovní zásoba, jež je zapisována do slovníků a ty tak poskytují hotový materiál k výrobě křížovek); pouze encyklopedický obsah bez jakéhokoli nápadu; do velké míry také umělost světa, který vytvářejí (např. papoušek ara se v křížovkách vyskytuje údajně nepoměrně častěji než v přírodě). Celkově prý zde přirozený pohled na svět ustupuje výhradně rozumovému vědění.⁷⁴

Bausinger se ale naopak domnívá, že i když kvalita kvízů v masmédiích poněkud kolísá, lze je považovat za novodobý typ hádanek, kterým se tradiční hádankový repertoár organicky doplňuje a obohacuje, a vůbec nevádí, že okruh tvůrců a řešitelů hádanek se

⁷² Dle <http://www.schak.cz/node/31>.

Podrobné komentáře k jednotlivým druhům hádanek na <http://www.schak.cz/node/142>.

⁷³ BAUSINGER, H. *Formen der „Volkspoesie“*. Berlin : E. Schmidt Verlag, 1968, s. 126 – 129.

⁷⁴ „Die lebendige Anschauung, so sagt man immer wieder, sei intellektuellem Wissen gewichen.“ Tamtéž, s. 127.

přirozeně rozšiřuje. Argumentuje tím, že v každé hádance se musí uplatnit alespoň elementární míra abstrakce. Určité zobecnění je třeba využít i při luštění; abstrakce patří do technik luštění, do repertoáru postupů, jakými se obvykle hádanky řeší. Bez povědomí o těchto „triciích“ by člověk nemohl např. ani luštit křížovku.⁷⁵

5. Hádanka – další formy a funkce⁷⁶

Hádanky se zřejmě odedávna uplatňovaly při různých sousedských besedách, přástkách nebo slavnostech jakožto zábavný, komunikaci oživující prvek. Bausinger⁷⁷ zmiňuje jednu z teorií vývoje funkce hádanek, jež říká, že nejstarší hádanky (u Sfinx, Turandot) bylo nutné uhodnout, aby se člověk zachránil před smrtí. V další fázi se přidal aspekt soutěžení (severská mytologie) a až nakonec se hádanky staly lidovou zábavou. Podle něj ale tato teorie přeceňuje „smrtnou závažnost“ hádanek a podceňuje jejich zábavnou funkci. Hádanka má mnoho podob; v různém poměru dokáže směřovat vážnost a žert a její uplatnění bylo vždy rozmanité. I soutěžení v hádankách se může odehrávat ve veselém duchu. Ten, kdo neuhodne, pak může dostat nějaký úkol. Podle Bausingera má hádanka také iniciační moc. Mnoho hádanek totiž nelze uhodnout, jejich řešení musí člověk znát. A teprve kdo je zná, je členem společenství.⁷⁸

A. Jolles⁷⁹ řadí hádanku k tzv. jednoduchým formám, jež jsou primárně mluvené a sdílené v určitém společenství. Hádanka spočívá ve vyslovení otázky, která vždy vyžaduje odpověď; neřešitelná hádanka není hádanka.⁸⁰ A zatímco např. mýtus specifickým způsobem odpovídá na otázku, s níž se člověk obrací ke světu, otázka ve smyslu hádanky může být položena pouze člověku.⁸¹

---

⁷⁵ BAUSINGER, H. *Formen der „Volkspoesie“*. Berlin : E. Schmidt Verlag, 1968, s. 127 – 129.

⁷⁶ Z hlediska sémiotiky mohou být hádanky považovány za zvláštní znakový systém. Podrobněji viz dále, s. 30.

⁷⁷ BAUSINGER, H. *Formen der „Volkspoesie“*. Berlin : E. Schmidt Verlag, 1968, s. 128 – 129.

⁷⁸ Tamtéž, s. 129.

⁷⁹ JOLLES, A. Rätsel. In : *Einfache Formen. Legende, Sage, Mythe, Rätsel, Spruch, Kasus, Memorabile, Märchen, Witz*. 4. vyd. Tübingen : Max Niemeyer Verlag, 1968, s. 126 – 149.

⁸⁰ Tamtéž, s. 129.

⁸¹ Podrobněji mj. o podobnostech i rozdílech mýtu a hádanky v téže stati.

Původně se hádankami zabývali dospělí, postupně se ale – podobně jako mnoho jiných folklorních jevů – hádanky přesunuly spíše do světa dětí, kde některé staré lidové hádanky stále žijí a kde také vznikají nové.⁸² Toto téma zkoumá moderní folkloristika (viz níže).

5. 1 Žertovná hádanka a vztah hádanky k vtipu

Mezi dětmi jsou (kromě vtipů) asi nejoblíbenější tzv. nepravé hádanky (viz rovněž výše). „*Různé slovní hříčky a žerty nebo žertovné hádanky jsou typické pro komunikaci mladších školáků, ale i – v jiné formě – pro středoškoláky. Tázající při nich ukazuje, jak je chytrý, a u odpovídajícího se má projevit, jak je hloupý: Je to černé a hrabe to v zemi. – Krtek? Ne, jeho brácha. Co je lepší než sex? – Dva sexy.*“⁸³ Obvyklá pravidla komunikace se nedodržují, taktéž logická úvaha jde stranou. Naopak se často uplatňuje škádlení, parodie aktuálních kulturních jevů a jazyková hra (několikerá její kombinace např. u „*Jak se španělsky řekne slepý střevo? – Esmeralda.*“) Autoři *Rajčete na útěku* konstatují, „že v moderním světě není prostor na dlouhé besedy, avšak situační, příležitostný druh komunikace se zábavnou funkcí není příliš omezován dalšími prostředky zábavy, jako je četba, televize apod. Zejména děti mají dost času a prostoru pro spontánní formy zábavy. Navíc to, co má punc zakázaného ovoce, se snadno šíří ústní cestou. Nedostatečná logika, cynismus a černý humor některých anekdot a žertovných hádanek spolu se skatologickými vtipy menších školáků stojí v kontrastu k uspořádanosti, oficialitě a důležitosti dospělých.“⁸⁴

Zvláště hádanky typu slovních hříček jsou často úzce spojeny s vtipem. A jak píše H. Bausinger, podobně jako hádanka je i vtíp zaměřen na pointu.⁸⁵

---

⁸² O proměnách žánrů a funkcí lidové slovesnosti, které probíhají postupně již od poloviny 19. století v souvislosti se společenskými změnami viz SIROVÁTKA, O. Žánry a funkce současného českého folklóru. In : *Československá slavistika 1988*. Praha : Academia, 1988, s. 233 – 243.

⁸³ POSPÍŠILOVÁ, J. a kol. *Rajče na útěku. Kapitoly o kultuře a folkloru dnešních dětí a mládeže s ukázkami*. Brno : Doplněk, 2003, s. 26 – 27.

⁸⁴ Tamtéž, s. 26.

⁸⁵ „*Der Zusammenhang und der Unterschied der beiden Formen läßt sich an einem Beispiel zeigen. Ein Scherzrätsel fragt: „Worin besteht der Unterschied zwischen Römern und Griechen?“ Die Antwort lautet: Aus Römern kann man trinken, aus Griechen nicht; sie spielt also mit Doppelsinn des Wortes „Römer“. Zu diesem Rätsel gibt es nun eine Fortsetzung, die das Ganze in einen Witz verwandelt. Ein Sachse nämlich, dem diese Lösung des Rätsels mitgeteilt wurde, soll darauf gesagt haben: „Das versteh‘ ich nicht – warum soll man denn aus Griechen nicht trinken gönnen?“ Es kommt also noch ein zweites Sprachspiel hinzu: im sächsischen Dialekt wird zwischen „Griechen“ und „Krügen“ nicht unterschieden. Dieser Witz ist leichter wieder in ein Rätsel*

5. 2 Uplatnění hádanky v rituálu

Jak jsme již zmínili, někteří autoři připisují určitým hádankám iniciační potenciál (srov. zde s. 27). Jiné hádanky – duchovní, nábožensky orientované – ale dříve fungovaly také jakožto dílčí část svatebního obřadu, jak zaznamenal F. Bartoš.

F. Bartoš píše: „*Řečník nevěstin dává svatovi otázky, aby odpověděl na důkaz, že v domě tom co pohledávati mají. „Které jsou nejkrásnější ženy byly?“ „Dcery Jobovy, neb tak psáno jest v knize Job, v 21. kap.“ „Kde a od koho ženy pro své dlouhé vlasy pochváleny jsou?“ „Od sv. Pavla v 1. epištole v 11. kap.: Přirození učí nás tomu, že muž bude-li míti dlouhé vlasy, ohyzda jest jemu, ale žena bude-li míti dlouhé vlasy, chvála jest jí proto, neb vlasové k zakrytí dáni jsou.“ „Kdo se nejmladší oženil?“ „Adam. Sotva mu den bylo, když mu Pánbůh Evu, již také sotva půl dne bylo, za manželku dal.“ „Kdo nejprvnějším družbou byl?“ „Pánbůh, který Adamovi Evu přivedl a jemu v ruce dal.“*“⁸⁶

Odpovědi byly všem známé a bylo třeba je přesně odříkat. Tyto hádanky tak byly vlastně spíše formulemi doprovázejícími obřad.

---

umzuformen; man könnte etwa fragen: „In welchem Land kann man nicht nur aus Römern, sondern auch aus Griechen trinken?“ BAUSINGER, H. *Formen der „Volkspoesie“*. Berlin : E. Schmidt Verlag, 1968, s. 131.

⁸⁶ BARTOŠ, F. *Lid a národ. Sebrané rozpravy národopisné a literární, sv. I.* Reprint vydání z r. 1883. Velké Meziříčí : Krajská knihovna F. Bartoše ve Zlíně, 2003, s. 92 – 93.

II. Teoretická východiska – kontext výzkumu hádanek

Jak jsme viděli, hádanka se v různých podobách objevuje v mnoha souvislostech, a lze se tak na ni podívat z více hledisek – pod pojmem *hádanka* si tedy např. folklorista možná vybaví něco poněkud jiného než soutěžící České hádankářské ligy.

Hádanky můžeme považovat mj. za specifický sémiotický systém. Jednotlivé hádanky, z nichž se tento systém skládá, mají charakter (jazykového) znaku – ukrývají význam, jenž je v určitém společenství interpretován určitým způsobem.⁸⁷ Z hlediska sémiotiky tak můžeme zadání hádanky nahlížet jako *označující*, rozluštění hádanky potom jako *označované*. *Označující a označované „se jako celek vztahují k určitému pojmu, čímž vydělují z mimojazykové skutečnosti její určitou, přesně vymezenou část.“*⁸⁸ Která konkrétní část skutečnosti má být takto vydělena, závisí na mnoha faktorech. K nejdůležitějším patří jazyk, jímž dané společenství hovoří, protože v jazyce je vždy již uchován jistý tradiční náhled na svět. (Viz dále o jazykovém obrazu světa.)

V této práci se zaměřujeme na české lidové hádanky, ve kterých je *označovaným člověk, lidské tělo* nebo některá *jeho část*. Východiska nám poskytuje jednak perspektiva fenomenologicko-hermeneutické filosofie, jednak přístup antropologické lingvistiky. Z těchto oblastí zde jen nastíníme některé základní předpoklady a nejdůležitější pojmy, v jejichž rámci se náš výzkum pohybuje.

1. Fenomenologická filosofie

*„Fenomenologie je způsob filosofování, který nevychází z hotových tezí jako premis, ale ke všem premisám zachovává distanci. Od sklerotizovaných tezí sestupuje k živým pramenům zkušenosti. Opakem je metafyzika – budování filosofie jako speciálně-vědního systému. Fenomenologie zkoumá, co ze zkušenostního obsahu je v tezích obsaženo; pro každou abstraktní myšlenku chce ukázat, co je za ní skryto, jak se k ní dospívá, co je za ní viděného, žitého. Odhalujeme něco, co zde již bylo, co jsme cítili, viděli jaksi koutkem oka, ale ne plně věděli, „co nebylo přivedeno k pojmu“. Fenomén – to, co se zjevuje; logos – řeč, která má smysl. Teprve vyslovením něco plně víme, řečené teprve plně vidíme.“*⁸⁹

---

⁸⁷ ČERNÝ, J., HOLEŠ, J. *Sémiotika*. Praha : Portál, 2004, s. 21.

⁸⁸ Tamtéž, s. 28.

⁸⁹ PATOČKA, J. *Tělo, společenství, jazyk, svět*. Praha : Oikúmené, 1995, s. 11.

Na základě jazyka můžeme sledovat, jak se fenomény vyjevují, můžeme v konkrétnosti zachytit, k čemu poukazují. M. Heidegger k tomu říká: „*Odkud člověk vůbec bere nárok dobírat se bytnosti nějaké věci? Tento nárok může člověk brát pouze odtud, odkud jej dostává. Dostává jej z nápovědi řeči.*“⁹⁰

A H. G. Gadamer jakoby pokračuje: „*Sama řeč předepisuje, co je v řeči zvykem. To není žádné mytologizování řeči, nýbrž nárok řeči, který nikdy nelze redukovat na subjektivní mínění. Že to jsme my, kdo mluvíme, žádný z nás, a přece my všichni, to je způsob, jak „jazyk“ jest.*“⁹¹

Odborným výzkumem jazyka může být postupně odhalen obraz světa, jak je uložen v konkrétním jazyce. Sledujeme a rekonstruujeme *jazykový obraz světa* (viz dále).

2. Antropologická lingvistika

Antropologická lingvistika zkoumá jazyk z obecnějšího hlediska – nejen jakožto nástroj ke vzájemné komunikaci, ale i jakožto médium vztahování se člověka ke světu. Akcentuje i **poznávací a kulturní** (a uchovávací) **rozměr jazyka**, proto se v této disciplíně jazykověda propojuje s dalšími humanitními obory – s literární vědou, moderní folkloristikou, etnologií, antropologií, filosofií.⁹² Takovýto celistvý pohled na jazyk odkrývá důležité souvislosti věcí, ukazuje je komplexně a objasňuje je i ve vztahu k celku – světu.⁹³

Základní perspektivou antropologické lingvistiky je lidská tělesnost (viz dále), jež se velmi výrazně projevuje v jazyce.⁹⁴ Somatismy, čili názvy částí lidského těla, patří k nejstarší vrstvě slovní zásoby a představují důležitou část *jazykového obrazu světa*.⁹⁵

---

⁹⁰ HEIDEGGER, M. „... básnický bydlí člověk...“. In : *Básnický bydlí člověk*. 2., oprav. vyd. Praha : Oikúmené, 2006, s. 87.

⁹¹ GADAMER, H. G. Řeč a rozumění. In : *Člověk a řeč. (Výbor textů.)* Ed. J. Sokol. Praha : Oikúmené, 1999, s. 42.

⁹² POKORNÝ, J. *Lingvistická antropologie : jazyk, mysl, kultura*. Praha : Grada, 2010.

⁹³ BARTMIŃSKI, J. Język w kontekście kultury. In : *Współczesny język polski*. Ed. J. Bartmiński. Lublin : UMCS, 2001, s. 13 – 22.

⁹⁴ VAŇKOVÁ, I. Tělesnost a studium somatismů v perspektivě antropologické lingvistiky. In : *Tělo, smysly, emoce v jazyce*. Ed. I. Vaňková. Praha : FF UK, 2012, s. 63 – 77.

⁹⁵ Podrobně viz v téže stati, zejm. s. 67 – 69. Dále viz také VAŇKOVÁ, I. a kol. *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha : Karolinum, 2005. Kapitoly o smyslech, s. 107 – 194.

2. 1 Jazykový obraz světa

Zkoumání jazyka spolu s širším kulturním a kulturně-historickým kontextem patří k základním směrům moderní (kognitivní) lingvistiky. Lublinští badatelé již od 80. let 20. stol. propracovávali zastřešující pojem tohoto přístupu: *jazykový obraz světa*. Potvrdilo se, že v jazyce opravdu „je uloženo vidět věci jistým způsobem“ (srov. dále). „*V jazyce je totiž obsažena interpretace skutečnosti (nikoli její zrcadlový „odraz“), souhrn – nebo spíše struktura – soudů o světě, které jsou vlastní určitému lidskému společenství. Mohou to být soudy buď fixované v samém jazyce (v jeho gramatických formách, ve slovníku, frazeologii, příslovích, ve všeobecně známých textech – folklor, sdílené umělecké texty, populární písně, vtipy, slogany), anebo jsou v jazykových vyjádřeních a textech pouze implikovány a lze je z nich na základě studia interpretovat.*“⁹⁶ Vidíme to, co nám náš jazyk vidět „dovoluje“, „*jazyk se podle oblíbené relativistické metafory stává brýlemi, kterými hledíme na svět.*“⁹⁷

Pro ilustraci uvedeme jednu lidovou hádanku: (4) *Žádná věc na světě není bez toho, na všechno to vleze. – Jméno.* Ukazuje, že co nemá jméno, vlastně vůbec není, neexistuje – jen prostřednictvím jména (v mateřském jazyce) se nám tedy věc dává spatřit – a my máme zato, že je to jediná možná, zcela samozřejmá skutečnost. Teprve když se učíme cizí jazyk, můžeme narazit na to, že je možný i jiný pohled.

Jazykový obraz světa je sdílený, intersubjektivní; spojuje všechny mluvčí daného jazyka. Je dán běžnou, naivní perspektivou průměrného rodilého mluvčího konkrétního jazyka, „obyčejného“ člověka, který vládne zdravým úsudkem a selským rozumem. Jeho pohled na svět určují praktické, resp. pragmatické aspekty, velkou roli hraje prožitá (a sdílená) zkušenost. Jazykový obraz světa je orientován na životní praxi, poskytuje konkrétní „návod k použití světa“ (*wiedza – recept*).⁹⁸ Nejde o vědecký, „objektivní“ obraz světa, ale o obraz naivní; svět je takový, jak je člověkem a lidmi běžně, každodenně prožíván (srov. dále), což je dobře vidět i na žánru hádanky. Veškerá realita je nějakým způsobem (často neuvědomovaně) už hodnocena, a to jednak z hlediska člověka obecně, a jednak z hlediska člověka jakožto člena daného jazykového společenství: mezi důležité znaky jazykového

⁹⁶ VAŇKOVÁ, I. *Nádoba plná řeči*. Praha : Karolinum, 2007, s. 58.

⁹⁷ Tamtéž, s. 52.

⁹⁸ VAŇKOVÁ, I. a kol. *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha : Karolinum, 2005, s. 51 – 70.

obrazu světa totiž patří antropocentrismus a s ním také etnocentrismus a geocentrismus (srov. dále).⁹⁹

2. 1. 1 Jazykový obraz světa a přirozený svět

Mluvíme-li o jazykovém obrazu světa, máme na mysli *přirozený svět*, jak o něm hovoří J. Patočka: „*Člověk zaklesává do hotových struktur. Přípravenost světa: svět je tu přede mnou ve své mnohosti, a v organismu, který neprohližím, ale kterým jsem. To náleží k naší původní receptivitě. Člověk nezačíná svou zkušenost nikdy od začátku, nikdy nepřijímá chaos, ale svět. V tom je korelace člověka a světa. Proto přirozený svět. Není dílem našeho konání; toto konání je zapuštěno do něčeho před námi, co v nás i s námi funguje.*

To není jediný způsob, jak člověk má svět. Vztahuje se k němu v myšlení i v konání opřeném o myšlení. Předchůdcem je vztahování ke světu v jazyce. Jazyk je struktura na půli cesty. (...) Jazyk se ale vyvíjí tak, že jazyk spolutvoříme, aniž bychom si toho byli vědomi. Nové zkušenosti neznatelně vplývají do tradičního. Jazyk nám ustavičně artikuluje svět. Vidíme svět skrze jazyk. V jazyce je typika zkušenosti, je v něm uloženo vidět věci jistým způsobem.“¹⁰⁰

Spolu s tím, jak si člověk v dětství osvojuje mateřský jazyk, seznamuje se postupně čím dál lépe i s okolním světem. Svět je připravený, má svou strukturu – danou jazykem. Jazyk ale není nástroj, který můžeme brát a odkládat dle potřeby.¹⁰¹ „*Učit se mluvit neznamena být uváděn do užívání už hotového nástroje označování nám důvěrně známého světa, nýbrž znamená získávat důvěrnou známost světa samého i toho, jak se s ním setkáváme.*“¹⁰²

Rozvíjející se schopnost komunikovat prostřednictvím jazyka otevírá mnoho možností. Člověk navazuje vztahy s druhými lidmi, postupně získává vědomosti o společném světě, přemýšlí o něm i o sobě. Vrůstá do kultury rodného společenství, do jeho výkladu světa

---

⁹⁹ VAŇKOVÁ, I. *Nádoba plná řeči*. Praha : Karolinum, 2007, s. 59. Antropo- a etnocentrismus jazykového obrazu světa podrobně ukázala PAJDZIŇSKA, A. Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice „vlastní“ – „cizí“. In : *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha : FF UK, 2007, s. 27 – 44.

¹⁰⁰ PATOČKA, J. Problém přirozeného světa. In : *Tělo, společenství, jazyk, svět*. Praha : Oikúmené, 1995, s. 130.

¹⁰¹ GADAMER, H. G. Člověk a řeč. In : *Člověk a řeč. (Výbor textů.)* Ed. J. Sokol. Praha : Oikúmené, 1999, s. 24.

¹⁰² Tamtéž, s. 25.

– prostřednictvím mateřského jazyka.¹⁰³ Z mateřského jazyka pochází naše prvotní předporozumění světu.¹⁰⁴

2. 1. 2 K vybraným aspektům jazykového obrazu světa: antropocentrismus a tělesnost

Mezi charakteristické znaky jazykového obrazu světa patří, jak jsme již zmínili, také antropocentrismus a tělesnost. Protože se dále budeme zabývat člověkem a lidským tělem, jsou pro nás tyto rysy obzvláště důležité.

Antropocentrismus jazykového obrazu světa spočívá v tom, že „*zkoumáme vždy lidsky lidský svět; jinou možnost jakožto lidé ani nemáme.*“¹⁰⁵ Na svět vždy hledíme výhradně z perspektivy člověka a všechny jevy hodnotíme dle lidských měřítek. (Je-li nějaká věc označena např. za *užitečnou*, je tím míněna užitečnost *pro člověka.*)¹⁰⁶ Antropocentrický postoj je pro nás samozřejmý. Je součástí „*průhledného prostředí jazyka*“¹⁰⁷ a jako takový nemusí být na první pohled patrný. Z antropocentrismu nemůžeme zcela vykročit (a úplně se jej zbavit), ale můžeme jej alespoň do jisté míry zkoumat a reflektovat.¹⁰⁸

Uvedli jsme rovněž geocentrismus a etnocentrismus jako další související vlastnosti jazykového obrazu světa. Tyto charakteristiky jsou patrnější, odkrýváme-li jazykový obraz světa prostřednictvím folklorního materiálu; folkloristé nacházejí v lidové kultuře tzv. *suicentrismus* neboli *dostředivost*.¹⁰⁹ „*Pro folklor a pro celou lidovou kulturu je příznačné, že vlastní a domácí se považuje za lepší a správnější než cizí.*“¹¹⁰

V oblasti lidové kultury je antropocentrické hledisko všudypřítomné a platí to i pro lidovou slovesnost: „*V centru každé skladby lidové slovesnosti stojí člověk. I tam, kde se zjevují jiné postavy, než jsou postavy lidí,*

---

¹⁰³ V této souvislosti můžeme také uvést známou Sapir-Whorfovou hypotézu o jazykovém relativismu. (Blíže např. ČERNÝ, J. *Malé dějiny lingvistiky*. Praha : Portál, 2005, s. 211.)

¹⁰⁴ Srov. např. výše cit. GADAMER, H. G. Člověk a řeč. In : *Člověk a řeč. (Výbor textů.)* Ed. J. Sokol. Praha : Oikúmené, 1999, s. 26.

¹⁰⁵ VAŇKOVÁ, I. *Nádoba plná řeči*. Praha : Karolinum, 2007, s. 57.

¹⁰⁶ Tamtéž, s. 56 – 57.

¹⁰⁷ „*Jazyk je průhledné prostředí, které si neuvědomujeme a které přes tuto průhlednost a navzdory ní nás determinuje.*“ PATOČKA, J. Problém přirozeného světa. In : *Tělo, společenství, jazyk, svět*. Praha : Oikúmené, 1995, s. 130.

¹⁰⁸ VAŇKOVÁ, I. *Nádoba plná řeči*. Praha : Karolinum, 2007, s. 56 – 57.

¹⁰⁹ LEŠČÁK, M., SIROVÁTKA, O. *Folklór a folkloristika*. Bratislava : Smena, 1982, s. 211.

¹¹⁰ Tamtéž. Srov. již zmíněnou stať A. PAJDZIŇSKÉ. Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice „vlastní“ – „cizí“. In : *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha : FF UK, 2007, s. 27 – 44.

tedy fantastické, nadpřirozené postavy čertů, vodníků, divoženek a víl, i v tom případě jsou tyto postavy hyperbolizovanými lidskými vlastnostmi – křivým zrcadlem člověka.“¹¹¹

Můžeme zde rovněž připomenout zkušenostní realismus neboli experiencialismus, který jakožto základní parametr odborného přístupu k člověku a světu upřednostňují američtí kognitivisté G. Lakoff a M. Johnson.¹¹² Vědci poukazují na důležitost *prožitku* světa: svět chápeme prostřednictvím naší *interakce* s ním. Prožívání světa ale zdaleka není pouze individuální (a tedy nepříliš uchopitelná) záležitost – do určité míry totiž sdílíme svět, kulturní prostředí i jeho hodnoty a navíc jsme lidé mající lidské tělo, což nás zcela zásadně určuje. G. Lakoff a M. Johnson také upozorňují (podobně jako polští badatelé)¹¹³ na klíčovou roli žité tělesné zkušenosti ve vnímání a prožívání světa.¹¹⁴

Subjektivně prožívaným tělem jakožto jedním z určujících aspektů bytí člověka ve světě se zabýval rovněž J. Patočka.¹¹⁵ Takovéto „*živé tělo*“¹¹⁶ je ale něco jiného než tělo „zpredmetněné“, pozorované, jakým se zabývají přírodní vědy.¹¹⁷ Zkušenost těla je univerzální; tělo „(...) *je vůbec podmínkou života, prožívání.*“¹¹⁸

„Vlastní tělo je něco, co se nedá objektivovat, „temný prostor nezbytný k tomu, abychom na plátně kina viděli projekci“, co jsme, aniž bychom to mohli objektivovat, co jsme – nikoli fyziologicky. Toto jsme je zde ve formě jisté vědomosti. K tomu patří zvláštní prostorovost, kterou má tělo na rozdíl od ostatních předmětů, objektů. Za její funkci lze označit ustavičné zavádění, zakořeňování těla do věcí, mezi ně; jsme centrum perspektiv, centrum, od něhož vychází naše orientace ve světě.“¹¹⁹

Univerzální tělesnou zkušeností člověka je strukturován mj. pojem prostoru.¹²⁰ Dvojice pojmů jako „nahore – dole“, „vpředu – vzadu“, „směrem k – pryč od“ vycházejí

¹¹¹ LEŠČÁK, M., SIROVÁTKA, O. *Folklór a folkloristika*. Bratislava : Smena, 1982, s. 211.

¹¹² LAKOFF, G., JOHNSON, M. *Metafory, kterými žijeme*. Brno : Host, 2002, s. 202 nn.

¹¹³ Např. MAĆKIEWICZ, J. Ja i moje ciało, czyli co to jest „bodycentryzm“. In : BARTMIŃSKI, J., PAJDZIŃSKA, A. (red.): *Podmiot w języku i kulturze*. Lublin : WUMCS, 2008, s. 213 – 225.

¹¹⁴ Podrobněji o tématu např. JOHNSON, M. *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago : University of Chicago Press, 1987.

¹¹⁵ PATOČKA, J. *Tělo, společenství, jazyk, svět*. Praha : Oikúmené, 1995.

¹¹⁶ Tamtéž, s. 11.

¹¹⁷ Srov. tamtéž, s. 53.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 11.

¹¹⁹ Tamtéž, s. 25.

¹²⁰ „*Pouze tělesná bytost může existovat prostorově, vztahovat se k prostoru, nicméně prožívaná prostorovost našeho těla nemůže spočívat v jeho objektivně geometrických relacích jakožto věci. Naše tělo je život, který sám*

z fyzického prožitku vlastního těla v prostoru a samy jsou základem, zdrojovou oblastí, pro tzv. orientační metafory, o nichž hovoří G. Lakoff a M. Johnson.¹²¹

J. Patočka formuluje smysl těchto základních, prostor uspořádávajících dvojic takto: „(...) *prostor je orientován k nám, orientace v prostoru tak, jak jej žijeme, má své nahoře – dole, vpravo – vlevo, vpřed – vzad. Nahoře – dole má smysl tím, že původní dynamika tělesné existence je určité úsilí, náš postoj je svého druhu námaha, přemáhání odporu, směřuje proti tíži; vpravo – vlevo je původní symetrie naší aktivní tělesnosti, rukou, nohou, symetrie našeho těla, našich pohybů; vpřed – vzad je směr naší činnosti, dynamiky práce, síly, která vidí. Naše dynamika se nejeví v témže smyslu, jako se jeví věci, a přitom tato dynamika je ustavičně orientací mezi věcmi.*“¹²²

Jazykový obraz světa je možné zkoumat na materiálu běžně užívaného jazyka – z frazeologie, kolokací, významu přenesených pojmenování aj. Jak se tedy „tělesnost“ projevuje v českém jazyce? Mnoho různých názvů částí lidského těla bylo např. přeneseno na základě metafory či metonymie: *hlavička hřebíku, český jazyk*.¹²³ Tělo poskytuje člověku základní jednotky míry či množství: *stopa, krok; hrst, sousto*; můžeme také *počítat na prstech*.¹²⁴ Ve frazeologii má jedinečnou pozici tzv. somatická frazeologie: s jednotlivými částmi těla se totiž pojí řada frazémů. Mezi nejfrekventovanější patří oko a oči, hlava, srdce nebo např. páteř.¹²⁵

(Inter)subjektivní prožitek fyzického těla stojí podle amerických kognitivistů rovněž v základu tzv. představových neboli konceptuálních schémat.¹²⁶ Mezi nejdůležitější patří např. schéma „nádoba“ – člověk sám sebe vnímá jako nádobu, schránu; svůj „vnitřní prostor“ jasnou hranicí odděluje od vnějšího. K tomuto schématu se v českém jazyce vztahují výrazy jako *být plný očekávání, mít prázdnou hlavu, mít děravou paměť*.¹²⁷

---

ze sebe prostorově jest, produkuje své umístění v prostoru, dělá se prostorovým.“ PATOČKA, J. *Tělo, společenství, jazyk, svět*. Praha : Oikúmené, 1995, s. 27.

¹²¹ LAKOFF, G., JOHNSON, M. *Metafory, kterými žijeme*. Brno : Host, 2002, s. 26 – 34.

¹²² PATOČKA, J. *Tělo, společenství, jazyk, svět*. Praha : Oikúmené, 1995, s. 34.

¹²³ VAŇKOVÁ, I. *Nádoba plná řeči*. Praha : Karolinum, 2007, s. 65.

¹²⁴ Tamtéž.

¹²⁵ Tamtéž. Srov. např. také MRHAČOVÁ, E. *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice*. Ostrava : FF OU, 2000.

¹²⁶ JOHNSON, M. *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago : University of Chicago Press, 1987.

¹²⁷ VAŇKOVÁ, I. *Nádoba plná řeči*. Praha : Karolinum, 2007, s. 66.

III. Člověk v lidových hádankách

Úvod

Výzkum H. Kazancevové

Lidové hádanky představují specifický jazykový materiál, na jehož základě je možné zkoumat jazykový obraz světa. Konkrétně se budeme zabývat centrální částí jazykového obrazu světa, v níž je uložen naivní obraz člověka. Půjde nám proto o takové hádanky, v nichž se předmětem hádání, *označovaným*, stává člověk, lidské tělo nebo část lidského těla. Chceme tedy na jazykovém materiálu lidových hádanek podkrýt obraz, jehož prostřednictvím je pojem „člověk“ v nejširším smyslu slova uložen v mysli rodilého mluvčího českého jazyka.

Východiskem a inspirací je pro nás výzkum H. Kazancevové, která z tohoto hlediska analyzovala běloruské, ruské a polské hádanky.¹²⁸ Autorka chápe hádanku jako šifru, která určitým způsobem označuje denotát. Denotátem, předmětem hádanky, *označovaným*, se stává skutečnost, jež je v daném společenství považována za významnou. V souladu s pojetím H. Kazancevové chceme objasnit, které skutečnosti jsou ve spojení s člověkem považovány za významné v českém jazykovém obrazu světa, a dále, jakým způsobem jsou tyto skutečnosti „zakódovány“ v hádance.

H. Kazancevová rozdělila zkoumané hádanky o člověku na tři skupiny. První skupina zahrnuje hádanky **o vývoji člověka a lidském věku**. Do druhé skupiny se řadí hádanky **o stavbě a vnější podobě lidského těla**; jednotlivé části těla jsou často označeny pomocí specifických neologismů (viz dále). Třetí skupinu tvoří hádanky **o jednotlivých částech lidského těla**. Tyto tři skupiny je možné sledovat i na materiálu českých hádanek.

Ukázalo se také, že mnoho českých lidových hádanek kóduje základní **činnosti člověka**, činnosti fyzické či spíše fyziologické, proto bylo možné nově vytvořit ještě čtvrtou skupinu hádanek, o níž H. Kazancevová ve své práci nepojednává.

---

¹²⁸ KAZANCEWA, H. Człowiek w zagadkach: archetyp i jego struktura. Etnolingwistyka, 18, r. 2006, s. 187 – 197.

České lidové hádanky označující člověka. Charakteristika zkoumaného materiálu

Náš výzkumný materiál je tvořen českými lidovými hádankami označujícími člověka či částí lidského těla. Pro češtinu není v současné době k dispozici již vydaný a odborně komentovaný komplet lidových hádanek (jaký je např. ve slovenštině)¹²⁹, bylo tedy nutné nejprve hádanky shromáždit.

Prameny hádanek jsou velice různorodé, a proto i hádanky z nich čerpané se od sebe navzájem liší. Staročeské hádanky jsou většinou rozpoznatelné pro svoji neobvyklost (z dnešního pohledu), jak tematickou, tak i jazykovou. (Např. (14) *Proč ženy brady neholí? – Odpověď: Neb mlčeti nemohou; kdyby mluvily tehďáž, když by je holil, zřezal by je bradyř.*) Na jiných hádankách – ze souborů zapsaných učiteli – je patrné, že sběratele oslovily zřejmě např. didaktickým aspektem či důmyslnou slovní hříčkou (Např. (6) *Co dělá hodný žák, když jde ze školy? – Kroky.*)

Kritériem pro zařazení hádanky do zkoumaného souboru byl jednak předmět hádání – člověk nebo část těla, jednak (pravděpodobný) lidový původ; uvědomujeme si přitom problematičnost tohoto označení. Jak jsme uvedli výše, mnoho hádanek je prapůvodu knižního, ale postupně vešly do lidového užívání a vznikly také různé jejich varianty. Ve sbírkách lidových hádanek z 19. či počátku 20. století, sepsaných asi většinou učiteli, se možná mohou, byť spíše pouze jednotlivě, objevit i hádanky, jež oni sami analogicky k hádankám lidovým vytvořili a začlenili do své sbírky. Autoři jednotlivých hádanek nicméně zůstávají neznámí. Přesné a důkladné zkoumání původu všech hádanek by si vyžádalo práci zcela jiného charakteru, než je tato. Usoudili jsme, že pro přibližné zkoumání naivního obrazu člověka, jak se jeví z lidových hádanek, není tato nesourodost materiálu výraznou překážkou.

Naše sbírka českých hádanek týkajících se člověka si v žádném případě nečiní nárok na úplnost, domníváme se však, že (se zřetelem k výše uvedenému) představuje do značné míry reprezentativní vzorek, jenž dovoluje ukázat základní tendence v naivním vnímání lidského těla a člověka.

Sebrané hádanky jsme nejprve rozdělili do čtyř skupin (viz výše) a ty dále vnitřně strukturovali dle charakteru příslušné skupiny. Jednotlivé části lidského těla (ve třetí skupině hádanek) jsou seřazeny sestupně dle počtu hádanek, jež se k nim v češtině (resp. v našem výzkumném souboru) vztahují.

Číslice v závorce před hádankou odkazuje k prameni, z něhož byla hádanka získána. Seznam pramenů hádanek je uveden na konci práce.

---

¹²⁹ LEŠČÁK, M. *Slovenské ľudové hádanky*. Bratislava : Tatran, 1981.

1. Hádanky – skupina první. Etapy lidského života. Člověk v čase

Do první skupiny patří hádanky opisující ontogenezi člověka. Z hádanek je zřetelně patrná osa důležitých momentů a etap lidského života: narození – růst – dospělost – stárnutí – smrt. Podle H. Kazancevové se v tomto typu hádanek uplatňuje zejména tzv. **situační metafora**: denotátem hádanky je komplexní situace, jež je kódována syntaktickou jednotkou (např. (13) *Kdo se narodil a neumřel? – Každý z nás, kdo doposud žije*). Naproti tomu u **metaforů nominativní**, která je v první skupině hádanek zastoupena v menší míře, rozeznáváme samostatný lexém kódující denotát; *označující* je v hádance zastoupeno konkrétním výrazem (např. (6) *Mám já kurníček plný bílých slepiček, při nich jednoho kohoutka zpěvného. – Ústa, zuby, jazyk*).¹³⁰

Narození (podobně jako **smrt**) se v českých hádankách odkrývá jako životní nutnost týkající se všech lidí ve všech dobách a nerozlišující např. ani majetkové poměry či urozenost: (6) *Bez čeho žádný člověk od potopy světa až dodnes nebyl? – Bez narození.* / (13) *Kdo se narodil a neumřel? – Každý z nás, kdo doposud žije.* / (7) *Co jest společné králi i chudobnému? – Narodit se a zemřít.*

V etapě **růstu** je život člověka připodobněn rostlině, ale v negativním modu. Zatímco rostlina má kořeny, a pokud roste, zvětšuje se a prospívá, u lidského věku je tomu naopak: (6) *Co roste bez kořene? – Člověk.* / (7) *Co ubývá, když roste? – Život lidský.* / (11) *Čím více roste, tím více schází. Co je to? – Lidský věk.* Ukazuje se také, že jedinečná nadání člověka – paměť, vnímání a rozum – nemohou obsáhnout vše: (7) *Co nepamatuji, necítím, nevím? – Když jsem se narodil, že rostu, kdy umřu.*

K věku člověka se vztahuje již hádanka Sfingy: (6) *Ráno chodí o čtyřech, v poledne o dvou, večer o třech. – Člověk jako malé dítě, dospělý v plné síle a stařec opírající se o hůl.* Klíčovým prvkem této hádanky je počet nohou, což je charakteristika oblíbená i v lidových hádankách (srov. dále – hádanky o noze). Počet nohou zde vypovídá o životní síle náležející k jednotlivým obdobím života člověka. Některé hádanky kódují věk člověka pomocí vlastností typických pro konkrétní věk: (7) *Dvanáct šťastných, třicet silných, padesát moudrých, sto nemoudrých. – Léta člověka.* / (4) *Dvacet pěkných, padesát moudrých, osmdesát sprostých. – Dvacet let mladosti, padesát let dospělosti, osmdesát let starosti.* Vůbec zde tedy neplatí obvyklý předpoklad, že čím je člověk starší, tím je i moudřejší.

Důležitým ukazatelem kategorií mládí X stáří jsou vlasy. Člověk je považován za mladého, dokud nemá šediny: (6) *Na kopečku v zimě pole bývá bílé nebo holé. Na podzim bývá*

¹³⁰ KAZANCEWA, H. Człowiek w zagadkach: archetyp i jego struktura. *Etnolingwistyka*, 18, r. 2006, s. 188.

šedé, v létě světlé nebo hnědé nebo černé. – Vlasy na hlavě v době stáří, stárnutí a mladosti. Také hladká tvář bez vrásek, jasné oči a dobré zuby ukazují na mládí: (1) Sněhy na horách, vody na dolách, úhora poorané, dědiny poválené. – Stařec: bílé vlasy, slzy v očích, vrásky ve tváři, zuby vypadale, odtud tváře zapadle. (Podrobněji o hádankách o hlavě a vlasech viz dále.)

Stárnutí se ale nikdo nevyhne: (6) Co dělají všichni lidé na světě najednou? – Stárnou. / (11) Do čeho ráno vstáváš? – Do starších let. Se stárnutím jsou spojeny rovněž některé paradoxy, jichž si lidová moudrost všímá: (13) Každý člověk si mne přeje a kdo mne má, tomu se nelíbím. – Vysoké stáří.

2. Hádky – skupina druhá. Neologismy popisující vzhled člověka

Druhou skupinu tvoří hádky kódující vnější vzhled člověka: (6) *Roste roste lesíček, / pod lesíčkem silnička, / pod silničkou svičička, / pod svičičkou smrky, / pod smrky hamy, / pod hamy džbery, / pod džbery kleky, / pod kleky chody / a pod chody černá zem.* Hádanka popisuje vzhled člověka (vlasy, čelo, oči, nos, ústa, ruce, kolena, chodidla) systematicky – „přehlédneme“ člověka od hlavy k patě (nebo naopak od nohou k hlavě, jak je vidět dále).

Výrazně se zde uplatňuje metaforicko-metonymický princip a jazyková hra. Jednotlivé části lidského těla jsou totiž zašifrovány i prostřednictvím neologismů nebo okazionalismů motivovaných např. názvem činnosti, již člověk prostřednictvím dané části těla vykonává. Podívejme se na více hádanek tohoto typu:

(2) Znáám já les, / jsou v něm srnky kdes, / pod lesem jsou střely, / pod střelama smrky, / pod smrkama jedle, / pod jedlema berle, / pod berlema truhly, / pod truhlama kleky, / pod klekama fleky: nechceš-li věřiti, / přijď se podívati, / uhlídáš to ještě dnes.

(8) Je houští, / pod houštím srnčí, / pod srnčím lesk, / pod leskem blesk, / pod bleskem smrk, / pod smrkem jedle, / pod jedlemi berle, / pod berlemi kleky, / pod klekami fleky.

(1) Stojí stojí hůlka, / na té hůlce kulka, / na té kulce lesíček, / pod lesíčkem mrky, / pod mrkama smrky, / pod smrkama hamy, / pod hamama bery, / pod berama kleky, / pod klekama chody, / pod chodama černá zem.

(11) Stojí stojí hůlka, / na té hůlce kulka, / na kulce hledy, / pod hledama smrky, / pod smrkama jedle, / pod jedlema berly, / pod berlama truhly, / pod truhlama kleky, / pod klekama fleky.

(4) *Les, les, les, / pod tím lesem mez. / Pod tou mezí černé trnky, / pod trnkama brnky brnky.*

(1) *Vyrostly dva duby, / na dubech kadluby, / na kadlubech háky, / na hákách papáky, / na papákách skélečky, / na skélečkách hájíček, / v hájíčku mnoho travičky.*

(1) *Stojí stojí sloupy, / na sloupech klampačka, / nad klampačkou řehtačka, / nad řehtačkou svitačka, / nad svitačkou mnoho březí.*

(8) *Dvě dupadla, / dvě skákadla, / nad skákadly sud, / nad sudem hrabadla, / nad hrabadly kývadlo, / na kývadle zívadlo, / nad zívadlem ký Chadlo, / nad ký Chadlem koukadla, / nad koukadly mrkadla, / nad mrkadly skalina, / nad skalinou houština.*

Mezi nejdůležitější charakteristické rysy člověka patří podle těchto hádanek zejména vzpřímená, štíhlá **postava** (*hůlka*) nesoucí kulatou, kývající (se) **hlavu** (*kulka, kývadlo, klampačka*). Ta je dále podrobně popsána:

Na samém vrchu hlavy rostou husté **vlasý** (*les, lesíček, mnoho březí, houština*); někdy se v nich nalézají **vši** (*srnky*). Pozoruhodné je, že přítomnost vši ve vlasech je konstatována bez jakkoli zvýšené pozornosti – jsou jakousi součástí lidského těla, jako *srnky v lese*, je to tedy běžná situace. Ke vši v lidských vlasech se vztahují i jiné zajímavé hádanky: (4) *Rytec jede z Tejlova okolo Posluchánova, / staví se u Koukálava*. Situace to byla možná běžná, nikoli ovšem tolerovaná, jak ukazuje další hádanka: (1) *Vedou vola z Tylánova vokolo Slejchanova / a před Koukalovy na kostěným špalku ho zabijou*. Tyto hádanky zachycují lidskou hlavu jako mapu vesnic v kraji, po cestách mezi obcemi veš (*rytec, vůl*) putuje.

Ze zadní části hlavy, z *Tejlova* nebo *Tylánova*, leze nebo je hřebenem vyčesávána veš kolem uší (*Posluchánov, Slejchanov*), je chycena a před očima (*Koukálav, Koukalovy*) zabita na hřebeni (*kostěný špalek*). (Další hádanky o lapání vši hřebenem z vlasů uvedeme rovněž dále.)

Pod vlasý se nalézají holé **čelo** (*silnička, mez, skalina*) a pod čelem **oči**. Názvy pro oči je vystihují jak z hlediska typických činností – mrkání (*mrky*) a hledění (*hledy, koukadla*), tak z hlediska kvalit hledění (*střely* – bystrost, rychlost zraku) i z hlediska vnějšího zjevu (*svíčička* – jasné oko, *černé trnky* – barva). V případě poslední hádanky se popisují oči a řasy zvlášť: *koukadla a mrkadla*.

Nos se skrývá nejčastěji za výrazem *smrky*, motivovaným činností nosu – smrkáním, ale objevil se i výraz *ký Chadlo*. Podle těchto okazionalismů by to tedy mohlo vypadat, že různá nachlazení byla i dříve asi docela běžná. V jedné variantě se objevil také výraz

šňupačka odkazující k užívání šňupacího tabáku. Je zajímavé, že se zde neukazuje žádná souvislost nosu s činností, která nás k němu napadne jako první – s dýcháním; nijak tematizován zde není ani vzhled nosu či např. jeho umístění ve středu obličeje.

Ústa můžeme identifikovat pod označeními *jedle, hamy, brnky brnky, řehtačka, zívadlo*. Základními funkcemi úst tak jsou dle lidových hádanek především jedení a (neustálé) mluvení či zpívání, ale také smích nebo zívání.

Následují **ruce** neboli *džbery, berle, berly, bery, háky, hrabadla*. Je zřejmé, že nejdůležitější činností rukou je uchopování předmětů. Ruce pojímají předmět, podobně jako nádoby – *džbery*. V souvislosti se džbery si můžeme představit ještě ruce upracované, oteklé namáhavou prací ap. Na *braní* věcí do ruky poukazují i další výrazy a varianty: *bery, berly*. Nepovšimnut nezůstal vnější vzhled rukou a prstů – jsou podobné *hákům* nebo hrábím (*hrabadla*). V těchto pojmenováních se kříží metaforická a metonymická souvislost – neboť úkolem hrábí je hrabat, shromažďovat a příp. uchopovat.

V některých hádankách je předmětem hádání také **trup** nebo **břícho** – *truhly, kadluby, sud*. Střední část těla je tedy okrouhlou nádobou, v níž může být leccos uloženo – ať už vnitřní orgány, nebo snědená potrava.

Lidské **nohy** mohou být kódovány jako jednolitý celek, ale i po jednotlivých částech. Celé nohy jsou označeny jako *sloupy* nebo *duby* – volba těchto výrazů vychází jednak z vnější, tvarové podobnosti a směřování od země vzhůru, jednak z vnitřní souvislosti. Jedním z významových profilů¹³¹ nohy totiž je „prostředek ukotvení lidského těla v prostoru“, v jehož rámci se dále vyděluje subprofil „stabilita“.¹³² Nohy *drží* tělo ve vzpřímené poloze – podobně, jako jsou sloupy nosným prvkem stavby, nohy *nesou* tělo.

Výraz *skákadla* se vztahuje k činnosti nohou jako celku. Na nohou se rozlišují zejména **kolena** – ke klečení (*kleky*) a **chodidla** neboli *chody* či *dupadla*. Na chodidlech se někdy zvlášť vyděluje **paty** – *fleky*.

H. Kazancevová v tomto typu hádanek v běloruštině, ruštině a polštině rozlišila dvojí způsob kódování částí těla, a to podle toho, zda jde o orgány **pasivní** (hlava, čelo, vlasy), nebo **aktivní** (ruce, ústa, nos). Pasivní orgány jsou kódovány na základě metafory, aktivní orgány pomocí neologismů tvořených od názvu některé vlastnosti denotátu.¹³³ Ukázalo se, že

¹³¹ Podrobněji o profilování pojmů viz např. BARTMIŃSKI, J., NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, S. Profily a subjektová orientace světa. *Slovo a smysl*, 2007, č. 8, s. 310 – 321.

¹³² ČURDOVÁ, V. *Jazykový obraz nohy / nohou v češtině*. Diplomová práce. Praha : ÚČJTK FF UK, 2011, zejm. s. 73 – 79.

¹³³ KAZANCEWA, H. Człowiek w zagadkach: archetyp i jego struktura. *Etnolingwistyka*, 18, r. 2006, s. 192.

v češtině je tomu podobně, ale ne důsledně vždy: např. hlava je v českých hádankách nejen „kulatá“, ale také „se kýve“ (srov. výše).

Autorka dále upozorňuje na vertikální směr popisu člověka. Opozice svislý X vodorovný jednak odlišuje člověka od zvířete, jednak upomíná na archetypální připodobnění člověka kosmickému stromu. V hádankách, které začínají popis člověka od nohou, je směr popisu stejný jako směr růstu stromu, tedy zdola nahoru.¹³⁴ V češtině se tyto hádanky objevují také, a to téměř ve stejném počtu jako hádanky postupující od hlavy dolů.

Druhým aspektem archetypu *člověk – kosmický strom* je podle H. Kazancevové sémantický rys „rostlinnost“.¹³⁵ Ten je v českých hádankách zastoupen poměrně hojně: vzpomeňme na nohy – *duby*, na vlasy – *hájiček*, kde je *mnoho travičky, les, houština* – a naproti tomu holé čelo: *mez, skalina*, tj. místa, kde roste jen málo rostlin nebo vůbec žádné. Rys „rostlinnosti“ najdeme i v první skupině hádanek vztahujících se k běhu lidského života (etapa růstu, srov. s. 39).

Části těla, jež v hádankách tohoto typu figurují jakožto denotáty, zahrnují vše, co je na člověku podstatné z hlediska naivního obrazu světa: vzpřímená postava, hlava s vlasy a obličejem (kde jsou oči, nos, ústa), ruce, břicho a nohy.

Kódování těchto částí těla probíhá buď s důrazem na jejich podobu či vzhled, nebo na jejich činnost či funkci. Vzhled je rozhodující pro *označování* postavy (vysoká, štíhlá), vlasů (je jich mnoho a jsou stejné) a čela (holé). Funkce, činnost motivuje neologismy označující nos (např. *smrky*) a ústa (např. *jedle*). U některých orgánů se uplatňují oba parametry: je tomu tak v případě hlavy (*kulka* i *kývadlo*), očí (*černé trnky* i *hledy*), rukou (vypadají jako *hrabadla* či *hrábě* – srov. dále – a zároveň mohou *hrabat*, uchopovat), břicha (tvarově i funkčně se podobá nádobě, *sudu*) a nohou (*duby* i *dupadla*).

Soubor znaků podstatných pro naivní obraz (fyzické podoby, těla) člověka, se dá s využitím tohoto třídění dále rozdělit. Orgány, jež jsou kódovány prostřednictvím obou kritérií – hlava, oči, ruce, břicho, nohy – jsou zcela základní, nenahraditelné, již na první pohled či pohled z dálky identifikují (obvyklou podobu) člověka. Můžeme říci, že stojí v centru jazykového obrazu člověka, jak se jeví z druhé skupiny českých lidových hádanek.

Části těla, u nichž se při kódování uplatňuje jedno hledisko – vlasy, čelo, nos, ústa – člověka charakterizují více „zblízka“, jak co se týče vzhledu, tak některých činností (o těch viz dále). Tyto orgány tedy stojí spíše na periférii naivního obrazu člověka, ale nejsou proto méně důležité než orgány „centrální“ – dotvářejí lidový obraz člověka.

---

¹³⁴ Tamtéž, s. 191.

¹³⁵ Tamtéž, s. 191.

Uši se v této skupině hádanek vůbec neobjevují – možná proto, že bývají často skryty pod vlasy, a tedy nejsou vidět. Dále je důležité a zajímavé, že člověk je v hádankách druhé skupiny zachycován vždy z pohledu zřepředu, jako by opravdu „stál před námi“ – a jedině čelem k nám. Části těla, které jsou na člověku patrné při pohledu zezadu (jako záda či hýždě), zůstávají zcela stranou.

3. Hádanky – skupina třetí. Části těla

Ve třetí skupině hádanek rozlišuje H. Kazancevová dvě podskupiny. Do první náleží hádanky vztahující se ke stavbě těla jako celku, do druhé potom hádanky kódující jednotlivé části těla. Autorka konstatuje, že hádanky o „stavbě těla“, řadíci se do první podskupiny, tematizují jiné části těla než hádanky z druhé podskupiny. To podle autorky znamená, že orgány „významné“ či „závažné“ pro existenci lidského života (např. z hlediska medicíny) se neshodují s orgány „kvalifikujícími“, „určujícími“ člověka jako takového (z hlediska „prostého člověka“, z hlediska naivního obrazu světa).¹³⁶

Na materiálu českých hádanek asi nelze toto dělení na dvě podskupiny zachovat, neboť k první podskupině se vztahuje jediná hádanka. Není proto ani možné dostatečně ověřit, zda závěr platí i pro češtinu, nicméně hádanka, již máme k dispozici, opravdu tematizuje části těla, které se v dalších hádankách objevují méně než jiné (srdce), nebo vůbec ne (kostra).

Lidské **tělo** je v ní chápáno jako pevná **stavba** – dům: (5) *Stojí dům, v domě lešení. V tom domě je kovář, který si nedopřeje oddechu. – Tělo, kostra, srdce.* Zřetelně se zde ukazuje schéma „tělo jako nádoba“ – má pevný tvar a jasně se odlišující (prázdný nebo plný) vnitřek od vnějšího prostředí. Můžeme si všimnout, že části těla označované touto hádankou jsou ukryty uvnitř těla, nejsou tedy běžně viditelné. Tím lze možná také vysvětlit, proč podobných hádanek není více – člověk se orientuje zejména na to, „co se mu jeví“.

Pěknou ukázkou popisu lidského těla jako budovy je i hra, kterou zachytil K. J. Erben.¹³⁷ Hrály ji matky s malými dětmi, a i když se nejedná přímo o hádanku, můžeme ji zde pro ilustraci uvést, protože způsob kódování je velmi podobný:

Když se dítě provaluje na peřince, hrává s ním matka takto:

Hladí mu čelíčko řkouc: Tuto jest oltářiček.

Zakryje mu rukou očka: To jsou světýlka.

---

¹³⁶ Tamtéž, s. 189.

¹³⁷ ERBEN, K. J. *Prostonárodní české písně a říkadla*. Praha : Evropský literární klub, 1937.

Pohladí mu líčka: To jsou polšťaříčky.

Zatahá mu zlehouchka za nosíček: To je zvoneček – cilink cink, cilink cink!

Vezme ho za ouška: Tu jsou ministranti.

Ukazuje na ústka, na zoubky a na jazýček: Tu je kaplička, v ní lidičky a pan páteříček.

Přejede rukou po tělíčku a mírně potahuje za ručičky a za nožičky: A tu jsou varhánky – tu se měchy natahují – a zde se hraje.

Při posledních slovech prstama zlehouchka na prsíčkách a pod bradičkou polehtává, až se dítě hlasitě zasměje.

Jak je patrné z uvedených příkladů, i v češtině existuje pojmová metafora „TĚLO JE STAVBA“. (Základní pozice lidského těla je vzpřímená, zdravý člověk stojí rovně a pevně nohama na zemi.)¹³⁸

3. 1 Ústa, zuby, jazyk

Nejvíce českých hádanek o částech lidského těla se vztahuje k ústům, jazyku a zubům, ale úplně se nezapomíná ani na dásně, čelist či rty. V hádankách se neobjevuje jen jeden z těchto orgánů, ale tvoří různé nápadité kombinace a bohatě se zde uplatňuje metafora i metonymie.

Zdrojovou oblastí metaforických popisů **úst** v hádankách je velmi často uzavřený nebo uzavíratelný prostor, kde je něco uloženo a/nebo se tam děje činnost přizpůsobená charakteru prostoru. Často jde o kapličku, kostelíček, mlýn, kurník nebo ovčín, sklípek, dvoreček: (6) *V jednom kostelíčku jsou dvě řady mládenečků, jeden kardinál. / (5) Je kaplička, v níž dvěma řadám bílých družiček káže červený kardinál. – Ústa, zuby, jazyk. / (6) Maličký sklípek, v něm dvě řady slípek a červený kohoutek. / (6) Mám já kurníček plný bílých slepiček, při nich jednoho kohoutka zpěvného. – Ústa, zuby, jazyk. / (6) Malá dírka, velká sbírka. – Ústa a zuby.*

Ve mlýně se odehrává mletí, jemuž je připodobněno mělnění potravy: (5) *Kůň s nákladem do mlýna vleze, ale ocas se mu tam nevejde. – Lžice, ústa.* Zde do hádanky vstupuje i lžice jakožto jeden z každodenně používaných nástrojů, intimně spjatých s tělesností člověka. (Srov. dále hřeben a nůžky v hádankách o vlasech, či součásti ošacení – palčáky a boty – v hádankách o rukou a nohou.)

Výjimečně se v hádance o ústech (nepřímo) objevuje i **jícen** jakožto úzký hluboký prostor, kam padá potrava: (6) *Mele mlýnek boží dárek, sype do studny.*

---

¹³⁸ ČURDOVÁ, V. *Jazykový obraz nohy / nohou v češtině*. Diplomová práce. Praha : ÚČJTK FF UK, 2011, zejm. s. 75 nn.

Součástí úst je také **patro**, které se sice přímo jako denotát neobjevuje nikde, ale funguje v zadání vtipné hádanky o jazyku: (6) *Kdo vyleze na patro bez žebříku? – Jazyk v ústech.*

Mezi zásadní vlastnosti lidských **zubů** co se týče jejich vzhledu patří bílá barva, uspořádanost v ústech a vysoký počet. (1) *Okolo prorubu hejno bílých holubů. / (6) Šestnáct kohoutků nahoře, šestnáct dole. – Zuby. / (6) Dvoje sánky, na nich bílí sněhuláci. – Dásně a zuby.* Zdrojovou oblastí pro metaforický opis zubů jsou názvy ptactva – bílým holubům se zuby podobají barvou a v ústech „sedí“ spořádaně ve dvou řadách – jako kohoutci na bidélku. Přípodobnění sněhulákům je založeno jednak na barvě, jež je pro názornost ještě zdůrazněna pleonasmem (*bílí sněhuláci*), jednak možná i na tvarové podobnosti sněhových koulí a zadních zubů, stoliček.

Dalším podstatným znakem zubů je pevnost: (1) *Červený psíček za kostěnou brankou. – Jazyk a zuby. / (6) Skalkami chléb drobí a metličkou do studánky zametá. – Zuby, jazyk.* Zuby jsou popisovány jako *kostěná branka* či dokonce *skalky*, kusy kamene, tedy jako tvrdé, (téměř) nerozbitné předměty. *Branka* znovu upomíná na uzavíratelnost prostoru úst, o níž byla řeč výše.

Důležitá je u zubů i jejich schopnost růstu: (6) *Má to kořen, roste to, ale není to rostlina. – Zuby.* Jedna hádanka může hádajícího „nachytat“ – kořeny bývají dole, v zemi pod rostlinou, ale u horních zubů to tak není: (1) *Co roste kořenem vzhůru? – Horní zuby.*

Některé hádanky vyžadují trochu více odborných znalostí názvů zubů a jejich částí: (4) *Komu sedí koruna na krku? – Zuby. / (6) Na jakou stoličku ani císař nemůže usednouti? – Na zub stoličku.*

Jazyk se dle hádanek vyznačuje především tím, že je červený a mokrá. Jeho nejdůležitější činností je mluvení, ale uplatňuje se také při polykání potravy (*metlička do studánky zametá*). Jeho místo je uvnitř uzavřeného prostoru úst.

Červená barva jazyka je zdůrazněna v těchto hádankách: (6) *Červený beránek po ovčíně skáče. – Jazyk. / (5) Je kaplička, v níž dvěma řadám bílých družiček káže červený kardinál. – Ústa, zuby, jazyk. / (6) Maličký sklípek, v něm dvě řady slípek a červený kohoutek.*

Vlhkost jazyka akcentují hádanky jako (6) *Ač je pořád ve svém domku, je přec stále mokrá. – Jazyk. / (5) Je mužiček, který, ač je pořád pod střechou, je stále mokrá.* I v těchto hádankách jsou ústa představována uzavřeným prostorem – *domkem*, jenž má *střechu* a na to, co je uvnitř, nikdy neprší. Podobně i v jiné hádance: (6) *Malá je deštička, vždy v mokru plove, ale na déšť nikdy nepřijde. Deštička* je dle PSJČ archaická a nářeční zdvojnásobení výrazu *deštička*; tato hádanka tedy poukazuje k „placatému“ tvaru jazyka. Navíc zde dochází

k zajímavému jazykovému efektu, kdy se současně zmiňovaný výraz *děšť* jeví jako motivující pro *deštičku*.

Hlavní činností jazyka je mluvení: (6) *Jeden mluví, dvě hledí a dvě poslouchají.* – *Jazyk, oči, uši.* / (6) *Plný chlívek bílých ovcí a jediný beran bečí.* – *Zuby, jazyk.* / (9) *Já mám takového kohoutka a ten kohoutek pořád kokrhá.* / (13) *Neuhodneš kdo jsem, nepovím-li ti to sám.* – *Jazyk.* V jedné hádance je jazyk ukryt pod označením *štír*: (4) *Černá díra chová štíra, na závory ho zavírá.* – *Ústa, jazyk, zuby.* Hádanka poukazuje k veliké moci lidského slova – vyslovené zlé slovo může působit jako jedovaté štíří uštknutí. Jazyk je zde chápán jako nebezpečný tvor, jehož je nutno hlídat a dokonce *zavírat na závory*.

Jazyk je v hádankách kódován především jako živá bytost, člověk – *mužiček, kardinál*, nebo zvíře – *beránek, kohoutek, psíček*, ale i *štír*. V zástupných pojmenováních jazyka se často uplatňují zdobnělé výrazy poukazující k jeho relativně malé velikosti. Jazyk je jen jeden (narozdíl od očí nebo uší): (6) *Jeden mluví, dvě hledí a dvě poslouchají.* – *Jazyk, oči, uši.* Je také stále na svém místě uvnitř úst, nijak se nepohybuje: (6) *Ač je pořád ve svém domku, je přec stále mokrý.*

Rty se v hádance představují jako *dvojí petlice*. Jsou tedy pevně uzavíratelné, nacházejí se při vstupu do prostoru úst: (5) *Červený lapáček, dva řádky klapáček jsou v teplé světnici za dvojí petlicí.* – *Jazyk, zuby, rty.*

Existuje také jedna hádanka o **čelistích** (*sanicích, dřívě i sáňkách*), založená na homonymii: (10) *Na jakých sáňkách se nemůže jezdit? – Na sáňkách v ústech.* Podobně je založena i hádanka (6) *Dvoje sánky, na nich bílí sněhuláci.* – *Dásně a zuby.* Zde se ale pod označením *sánky* míní *dásně*.

Z českých hádanek je tedy patrné, že celý soubor orgánů dutiny ústní se uplatňuje při dvou zásadních činnostech: při mluvení a při konzumování potravy. Při mluvení je nejaktivnější jazyk – *kázající kardinál, zpěvný kohoutek, bečící beran*. Při zpracování potravy se jazyk také zapojí (*lapáček, metlička*), ale důležité jsou i zuby mělníci pokrm – jako *mlýnské kameny, skalky drobící chléb*. Jak jsme ukázali výše, v souvislosti s lidskými ústy je v českých hádankách produktivní pojmová metafora „**ÚSTA JSOU UZAVÍRATELNÝ PROSTOR**“. V tomto prostoru se nacházejí živé bytosti vykonávající aktivitu.

Co se týče vnější podoby komplexu orgánů dutiny ústní, velkou roli hrají hlavně barvy – a to zejména kontrast *červené* a *bílé*. (6) *Mám já kurníček plný bílých slepiček, při nich jednoho kohoutka zpěvného.* / (6) *Maličký sklípek, v něm dvě řady slípek a červený kohoutek.* – *Ústa, zuby, jazyk.* Často se obě barvy objevují v hádance společně, např. (5) *Je kaplička, v níž dvěma řadám bílých družiček káže červený kardinál.* – *Ústa, zuby, jazyk.*

3. 2 Oči

Na druhém místě co do četnosti jsou mezi českými hádankami o částech těla hádanky o **očích**. Oči slouží k vidění veškerého okolního světa, ale sebe vidět nemohou (samozřejmě pokud člověk nemá k dispozici např. zrcadlo): (4) *Všechno vidí, jenom sebe ne.* Očima lze snadno přehlédnout vše až k obzoru: (6) *Čerňounké, malounké, všechny hůry sběhá. – Oko.*

Podstatným rysem očí je jejich stejnost nebo spíše stejnorodost; představují se jako rodní bratři či dva ptáci stejného druhu, kteří se ale navzájem nemohou vidět, přestože sedí vedle sebe: (6) *Bratr s bratrem přes ulici žijí, ale jeden druhého nevidí. – Oči.* / (6) *Dvě kukačky vedle sebe sedí a jedna druhou nevidí.* / (7) *Dvě kavky podle sebe sedí a jedna druhou nevidí.* / (6) *Pod vrškem dvě studánečky, v každé hvězda svítí.*

Jako důležitý se ukazuje jejich počet: lidé mají dvě oči. Pokud tomu tak není, není to právě dobrá situace, ale na druhou stranu může být i hůře: (13) *Kdo to nemá, nechce to; kdo to má, nedal by za to všechny poklady světské. – Jedno oko, jednooký.* / (11) *Jací lidé by rádi jedním okem viděli? – Slepí.* O jednookých a nevidomých lidech existuje v češtině překvapivě mnoho lidových hádanek, ale některé jsou z dnešního pohledu poněkud „nekorektní“. (6) *Kdo nemá nosu mezi očima? – Jednooký.* / (13) *Kdo neviděl nikdy nic zlého? – Slepý.* / (4) *Kdo vidí napřed jako vzadu? – Slepý.*

Jak jsme zmínili výše, člověk hledí svými očima na okolní svět – na to, co se mu jeví, co se mu ukazuje, tedy na to, co je podstatné: (6) *Kdo více vidí: kdo má jedno oko, nebo kdo má dvě oči? – Jednooký vidí více, totiž dvě oči dvouokého.*

Lidské oko je v obličejí umístěno tak, že směřuje stále vpřed. Změnit směr pohledu člověk může zejména pohybem hlavy, oko se vlastně příliš nehýbe: (10) *Napřed já i nazad, nehnu se, přece vidím. – Oko.*

Jak známo, oči jsou velmi křehké, snadno zranitelné, a tuto vlastnost reflektují i české hádanky: (7) *Škatulěnka tenká, když do ní pleští, hned se rozpleští.* / (4) *Soudeček kulatý, okolo chlupatý, když do něj píchne, voda vystříkne.*

K očím patří také slzy, které jsou kódovány jako zvláštní, sice čistá, ale nepitná voda a také (zejména u žen) jako znamení pláče: (6) *Která voda, třeba čistá, není k pití? – Slzy.* / (6) *V které vodě není písku? – V slzách.* / (4) *Jaká voda nejvíce oklamává? – Která z očí pláče ženského teče.*

Můžeme ještě doplnit, že některé hádanky důmyslně zaměstnávají fantazii, ač se nakonec neukáže nic neobvyklého: (9) *Narodilo se dítě a mělo oči co dní do roka. Jak to? – Narodilo se 29.12.*

Obraz lidských očí v českých hádankách tedy můžeme shrnout takto: oči jsou dvě stejné, křehké nádoby okrouhlého tvaru (*soudeček, škatulěnka tenká*) a plné vody (*studánečky; soudeček, ze kterého vystříkne voda*). Jsou malé, jak naznačují zdrobnělé podoby kódujících výrazů i jak explicitně formuluje hádanka (6) *Čerňounké, malounké, všechny hůry sběhá. – Oko*. V této hádance je tematizována i černá barva oka; jiné barvy očí se ve zkoumaných českých hádankách neobjevují. Zrak zdravého člověka je jasný (*svítící hvězdy*).

Co se funkcí očí týče, nejdůležitější je, že jsou to orgány zraku – umožňují člověku vidět okolí, hledět na svět. Člověk může očima vidět vše – kromě svých vlastních očí a vlastně celé hlavy a tváře. Dle hádanek v této skupině se oči dále uplatňují při pláči, produkují slzy.

3. 3 Hlava a vlasy

V češtině existuje mnoho hádanek o **hlavě**. Základním atributem hlavy je umístění nahoře, na samém vrchu lidského těla: je často šifrována výrazy *kopeček, vrch, hora*. Hlava je kulatá, okrouhlá (*kopeček*); je to ale také „dutá nádoba“ či budova, *domeček* i s okny a dveřmi: (9) *My máme takový domeček: v tom domečku jsou dvě okna a jedny dveře. – Hlava, oči, uši*.

S hlavou jsou spjaty **vlasy**. Podobně jako ve druhé skupině hádanek se o nich hovoří jako o *lese* nebo *trávi. Jde tedy o rozsáhlý *porost*, který je tvořen mnoha a mnoha stejnými prvky; podobně jako trávník je tvořen z jednotlivých, stejně vypadajících stébel nebo hustý les z mnoha stromů. V lese je možné narazit na *mýtinu*: takto hádanky kódují lysé místo na hlavě, nebo jít *pěšinkou*, volným průchodem mezi stromy. Sekundární metaforický význam výrazu *pěšinka* je zachycen rovněž ve slovníku, SSČ jej formuluje jako „úzká mezera mezi rozčísnutými vlasy.“*

(5) *Který to vrch, na jehož úbočí všude les, a nahoře mýtina? – Hlava na temeni lysá. / (6) Uprostřed lesa kulatá mýtina. – Pleš na hlavě. / (6) Na kopečku lesíček, v lesíčku se hajný prochází. – Hlava, vlasy, hřeben. / (5) Na kopečku roste tráva, zubatá se do ní dává. – Vlasy a hřeben. / (5) Na kopci trávníček, tráva u pěšinky slehlá. – Učesaná hlava s „pěšinkou“. / (4) Běží sto běžců hustým lesem v jedné řadě, a přece žádný přes kameny neupadne a stromy se uhýbají. – Hřeben, vlasy.*

Jak vidíme, v hádankách o hlavě a vlasech se často objevují ještě jiné věci. Je to zejména **hřeben**, s jehož pomocí jsou vlasy česány a upravovány; jedna hádanka se ale vztahuje také k **nůžkám**: (4) *Železné zvíře trávu hryže na živé hoře. – Nůžky a vlasy*. Pro cha-

rakteristiku vlasů je tedy velmi důležitá jejich upravitelnost. Lidé mají ve zvyku o své vlasy pečovat, a to hlavně jejich stříháním a česáním. (14) *Jest polovicí lněné a polovicí svinské, má srdce dřevěné, zahání mnohé zarmoucení? – Štětka, kterou člověk hlavu čistí.*

Nejvíce inspirativní pro hádanky se mezi účesy ukázal **cop**, především svým tvarem a délkou, která umožňuje jeho volné splývání nebo naopak „skákání“ po zádech : (6) *Spletené jako pomlázka a skáče po zádech celý rok. / (5) Který hádek skáče? – Cop při běhu děvčátek.* Cop nosí dívky či ženy, a aby bylo možné jej zaplést, je potřebná určitá délka vlasů, k níž se vztahuje zajímavá hádanka založená na polysémii: (5) *Mnoho pramenů z jednoho kopce běží. – Ženské vlasy.*

I zde ve skupině hádanek o hlavě znovu narážíme na parazity v lidském vlasovém porostu, „věrné“ **vši**: (12) *Které zvíře jest nejvěrnější? – Veš, ta se s člověkem i oběsit dá.* Jak jsme naznačili výše, mnoho hádanek se vztahuje k činnosti lapání a zbavování se vší, což se odehrává pomocí hřebenu nebo nějakého kartáče. (1) *Mrtvý vleče živého z hor. – Hřeben, veš, vlasy. / (14) Kde mrtví vyhánějí živé? – Česaje hlavu hřeben neb štětka nečistotu vyhání z vlasů.*

O chytání vší hřebenem pojednávají i některé hádanky Klaretova Hádankáře: *Co – samo neživé – ti z lesa žene vše živé? – Hřeben, zní řešení, žene hnidy, ač sám živý není.* Nebo mohou být vší chytány i bez hřebenu, jen prsty: *V hustém porostu já lovím s pětici chrtů: co chytím, to zabiji, co ne, s tím nadále žiji. – Vlasy, prsty, vši. / Stoupám po pilíři, na něm les, jímž v celičké šíři pobíhá pětice psů: je to...? – Hlava, vlasy, pět prstů.* V těchto hádankách jsou prsty u rukou lapající vší kódovány jako lovečtí psi přinášející kořist. Hádanky o rukou a prstech viz dále.

Hádanky kódující hlavu a vlasy důsledně pracují s metaforickým komplexem, který je rozvíjen na základě metafory, již bychom mohli formulovat jako „HLAVA JE POROSTLÁ HORA“. Na *hoře* roste *les* nebo *tráva*, kde žijí *zvířata* – vši, nebo kde se někdy pasou *železná zvířata* – nůžky. Lesem se prochází *hajný*, který za les zodpovídá, stará se o něj, dává mu ráz a tvar – hřeben. Hřeben je tvořen mnoha zuby, je to *zubatá*. Všechny zuby hřebenu jsou stejné a jsou uspořádány do řady: když hřeben pročesává vlasy, je to, jako když *sto běžců v jedné řadě běží lesem*.

3. 3. 1 Myšlení

Mezi českými hádankami se objevilo několik, které se vztahují k **myšlení** či **rozumu** člověka. Tuto skupinku zařazujeme pro zajímavost jakožto podkapitolu hádanek o hlavě, přestože explicitně somatismus *mozek* kóduje pouze jedna hádanka: (5) *Bydlí mudrc v tvrdém*

hradu, ve všem dává dobrou radu. – Mozek v lebce. Nepřímo se ale s mozkem pojí i jiná hádanka: (1) Od mladosti do stodoly snáší, potom mlátí a nikdy mu neubývá. – Rozum.

Jak vidíme, i zde je hlava (nebo lebka) pevnou stavbou – *stodolou*, či dokonce *hradem*, jež chrání *mudrce*, je sídlem rozumu. Rozum nabývá člověk postupně v průběhu života. Učí se – *snáší (obilí) do stodoly*, sbírá zkušenosti, jež může dále zpracovávat – *mlátit* – a jichž nikdy neubude.

Jiné hádanky se pojí s lidskou **myslí**, jejímž důležitým rysem je podle nich zejména rychlost všech procesů – myšlení, představ, vybavování z paměti. *(14) Co jest nejrychlejšího v moci člověka? – Mysl aneb jeho pomyšlení. / (12) Co je v světě ze všech věcí nejspěšnějšího? – Mysl lidská, protože v okamžení všecky kouty zběhá.*

3. 3. 2 Vousy

Druhou podkapitolu v souboru hádanek o hlavě tvoří několik hádanek o **vousech**. Hádanky implicitně konstatují, že vousy rostou pod nosem a na bradě. To, že vousy rostou pouze mužům, není v našem výzkumném materiálu nijak tematizováno.

Podobně jako vlasy i vousy *rostou*, a jsou tedy kódovány podobným způsobem – jako *otava* nebo *strniště*: *(4) Mám takové hříbátko, ono po kostěné hoře otavu sbírá? – Břitva holicí bradu. / (5) Běhá kosa po strništi, bere všechno, jen se blyští. – Břitva a vousy. / (5) Prameny dva pod skalou, jeden čehý, druhý hot. – Vousy pod nosem. K úpravě vousů – otavy, strniště, nestejných pramenů – slouží břitva – takové hříbátko, kosa. Můžeme si opět všimnout podobnosti s vlasy a nůžkami, jež je patrná zejména na hádance *železné zvíře trávu hryže na živé hoře*. (Srov. výše.)*

Některé hádanky mají neobvyklá a nápaditá řešení, na něž vlastně nelze přijít, pokud člověk hádanku nezná: *(6) Co bylo dříve na světě, vousy, nebo člověk? – Vousy, neboť ty měl již kozel stvořený před člověkem.*

3. 4 Ruce a prsty

Na čtvrtém místě dle četnosti jsou v češtině hádanky o **rukou a prstech**. Často je v nich využita metafora RODINY a RODINNÉ HIERARCHIE podobně jako i u jiných slovanských hádanek, jak zjistila H. Kazancevová. *(6) Jsou dvě matky a každá má po pěti synech stejně starých. – Ruce, prsty.*

Některé hádanky si zároveň všímají, jak ruka vypadá: (4) *Táta dlouhý, máma krátká, děti jako pimprlátka.* Řešením této hádanky může být jak *ruka s prsty*, tak ale také *hrábě*; na metaforicko-metonymickou souvislost rukou a hrábí jsme již narazili ve druhé skupině hádanek (viz výše).

V hádankách označujících ruce a prsty se často současně objevuje také **tělo, trup**, z něhož ruce vyrůstají. Někdy se uplatňuje zmiňovaná rodinná metafora: (4) *Jedna matka má dvě malé dcery a dvě větší, každá dcera má pět synů a každý syn se třikrát zlámal. Všichni se společně narodili a společně umřou.* – *Tělo, ruce, nohy, prsty.* Jindy je pro kódování využívána metafora STROMU; opět se zde tedy objevuje rys „rostlinnosti“, o němž byla řeč výše: (6) *Na dvou ratolestech drží deset větviček jeden peň.* – *Ruce, prsty, tělo.* / (11) *Větve dvě na kmeni po pěti větvičkách nemají pražádné lupení.* – *Ruce, prsty.*

Hádanky někdy žertovně využívají polysémie či homonymie: (6) *Často to založíš, a přece to nikdy nehledáš.* – *Ruce.* / (7) *Co stojí na pravé ruce, když se jde branou ven?* – *Pět prstů.*

Určující kategorií u prstů je jednoznačně jejich počet, v hádankách se uvádí velmi často. Prsty jsou dále kódovány jako živé bytosti, buď lidé, kteří vykonávají nějakou činnost, nebo zvířata: (6) *Jsou bílé a černé chodníčky, po nichž běhá deset mládenečků.* – *Klávesy, prsty.* / (5) *Jsou dvě čty štítonošů, v každé po pěti.* – *Ruce, prsty s nehty.* / (8) *Pět jich ji honilo, dva z nich ji žmolili, jeden ji utratil.* – *Prsty a blecha.* (Více hádanek o blechách viz dále.)

Kromě počtu je důležité i postavení palce vůči ostatním prstům. V hádance je naznačeno prostřednictvím části oblečení – rukavic palčáků: (8) *Pletu chlívek pro pět ovec, čtyři pohromadě, pátá zvlášť.* – *Palčáky.* Význam palce jakožto samostatného, protilehlého prstu (tedy prstu umožňujícího člověku úchop nástroje) naznačuje také slovtvorný poukaz: název rukavic *palčáky* je motivován právě jedinečným umístěním palce proti dalším prstům.

Denotátem jedné hádanky jsou **nehty** samostatně, bez prstů: (5) *Tvrdý je, kámen není; roste, květina není; stříhá se, plátno není.* Hádanka jasně shrnuje nejdůležitější charakteristiky nehtu – tedy tvrdost, rychlý růst a nutnost zkracovat je stříháním.

Pro zajímavost zde můžeme uvést jeden z **výkladů lidské ruky**. V tomto případě se jedná o pozoruhodný výklad náboženský. Ruka a prsty mají sémiotický charakter: napomáhají zapamatování nejdůležitějších zásad.

Výklad lidské ruky. Co znamená palec? Palec, nejkratší prst, znamená krátkost života našeho. Jiní článkové a kloubové znamenají, co po tomto životě následovati bude, buď radost, neb trápení. Kterak se druhý prst jmenuje a co nám ukazuje? Druhý prst jmenuje se ukazatel a učí, kterak se máme budoucího trápení varovati a k věčné radosti přijíti, totiž zlého se vystříhati, dobře činiti a v tom setrvati. Co znamená prostřední nejdělsí prst? Pokání neb veliké milosrdenství Boží. Tři článkové znamenají tři díly pokání, totiž žalost, zpověď a

zadostičinění. Co znamená prstenní (sic)? Zlatý též sluje pro prsten, znamená věčnou radost. Prsten nemá konce ani počátku v okrouhlosti své. Tak ani věčná radost. Tři článkové znamenají skutečné patření nejsvětější Trojice Člověčenství Krista Pána, Panny Marie i všech sv. anjelů a vyvolených Božích. Co nejmenší neb malik? Znamená pokutu. Nedáme-li, abychom dobře činili, z dětské lásky k Bohu navésti, aspoň musí námi pohnouti strach trestání. Ten prst má tolikéž tři články, smrt, soud, peklo neb očistec.¹³⁹

3. 5 Nos

Další částí těla hojně zastoupenou v českých hádankách je **nos**. Nos je zvláštním způsobem vyčnělý, vystupuje z plochy obličej: (1) *Co učinil Bůh před tváří všech lidí? – Nos.* Díky nosu nám drží brýle: (4) *Nosí brýle, a přece nic nevidí. – Nos.* Má úzký, protáhlý tvar, vypadá jako *komínek*: (5) *Zprava, zleva u komínku můžeš vidět po okýnku. – Brýle na nose.* A je to samozřejmě také orgán čichu, na což hravě upozorňují hádanky jako (12) *Co nejvíc cítí v apatyce? – Nos.* / (12) *Čím voníš? – Nosem.* První hádanka počítá s tím, že hádající pochopí význam výrazu *cítit* jako „vnímat čichem“ (SSČ), a odpoví např., že v apatyce cítí vůni bylin apod. K takové odpovědi vybízí hádajícího rovněž dvojznačná formulace otázky s využitím úvodního tázacího zájmena *Co?*. Odpověď *nos* vyplývá z toho, že otázka, jak ji zamýšlí tazatel, zní, *kterým orgánem cítíme, čicháme.* Druhá hádanka pracuje s polysémií výrazu *vonět* – hádajícímu se nejdříve vybaví první význam, „vydávát vůni“ (SSČ), zatímco tazatel má na mysli význam „čichat a vnímat vůni“ (SSČ).

V češtině máme mnoho hádanek přímo o **nosních dírkách**: (6) *Dvě světničky pod jedním doškem.* / (6) *Dva chlévky pod jedním doškem.* / (6) *Dvě jeskyňky vedle sebe, někdy praménky z nich tekou.* / (6) *Pod vršíčkem dva chlívečky bez kozy i bez ovečky.* / (5) *Jeskyňky dvě vedle sebe, časem z některé vylézá červený hádek. – Nosní dírky, někdy z nich krev teče.* Nosní dírky jsou označeny jako dva kryté prostory, *chlévky, jeskyňky, světničky.* V *chlévku* nikdo nebydlí, zato z *jeskyňky* může vylézat *červený hádek* nebo *pramének*, jak může člověku z nosu téci krev nebo rýma.

Nos může být kódován jako *vršíček* nebo *došek, stříška* – tedy opět něco „vyčnívajícího“ z okolní roviny. Nosem čicháme, rozlišujeme různé pachy, ale také pomáhá při usazení brýlí na očích. Ani v této skupině hádanek (podobně jako ve druhé skupině) ale není u nosu nijak tematizován podíl na dýchání.

¹³⁹ ZÍBRT, Č. Staročeské sbírky „pohádek“ (hádanek). *Český lid*, 1894, r. III, s. 234.

3. 6 Nohy

Nohy jsou klíčovým elementem v mnoha hádankách. Směrodatný je především počet nohou – vzpomeňme na hádanku Sfingy. Charakteristickým počtem nohou je často motivováno označení postavy. Výraz *noha* je přitom polysémní, znamená jak „končetinu“ (lidskou či zvířecí), tak nohu jakožto „podpěru“ židle i např. „nožičku klobásy“. *Dvojnoh* tak označuje člověka, *čtyřnoh* psa nebo jiné zvíře, *trojnoh* třínohou stoličku a *jednonoh* (vepřovou) nožičku upravenou k jídlu, šunku ap: (14) *Čtyřnohý popadl jednu nohu, pak vzal dvounohý třínohou maje hněv a zlost, čtyřnohý tu jednu nohu upustil, neb naň prudce třínohou mrštil, pak vzal dvounohý tu jednu nohu, sedl na třínohého a tu jednu nohu snědl. – Pes vzal ševci paznoht, který jedl, švec na psa hodil svou třínohou stolicí, až musel paznoht pustit. Pak jej švec vzal a snědl.* Zamotané hádanky s mnoha nohami byly asi oblíbené – zadání zní velmi komplikovaně, ale řešení je v podstatě jednoduché.

I v této skupině se objevují z dnešního hlediska méně korektní hádanky: (6) *Když leží, má jednu nohu v posteli, druhou pod postelí a třetí pod zemí. – Invalida, který ve válce přišel o nohu a nosí místo ní dřevěnou.*

Na noze rozlišují hádanky ještě dvě partie, a to **patu** a **prsty**. Chodidlo jako takové ale tematizováno není. Podstatným rysem paty je její „obrácenost“, směřuje totiž dozadu za tělo: (4) *Jde do lesa a pořád se dívá k domovu. / (8) Když to jde do lesa, dívá se z lesa. A když to jde z lesa, dívá se to do lesa. – Pata.* V těchto hádankách je pata personifikována – a hledí přesně na opačnou stranu než její majitel.

Prsty u nohou se v hádankách vyskytují společně s **botami**, podobně jako byly výše prsty u rukou spojeny s rukavicemi: (6) *V kterém domku bydlí ve dne pět nájemníků a v noci žádný? – Prsty v botě. / (5) Černá budka, pětka v ní, pětka běhá, budka s ní. – Bota a pět prstů nohy.* Jak je patrné, i u prstů na nohou je důležité, že jich je pět. Jsou kódovány jako živé bytosti, lidé obývající *domek*, *budku*. Na noc se boty odkládají, nájemníci domek opouštějí.

Počet nohou je typickým rysem. Poskytuje motivaci pro jméno bytosti nebo i věci tak, aby pokud možno došlo k určitému zmatení hádajícího. Základní funkce nohou – chůze, možnost pohybu – je v hádankách zmíněna spíše okrajově (u paty a prstů).

3. 7 Uši

Ve třetí skupině českých hádanek o člověku a lidském těle se objevují také uši. Jejich vnější vzhled není nijak tematizován, všechny hádanky ze zkoumaného souboru se vztahují k funkci uší, již je slyšení či poslouchání. (12) *Kdo slyší všechno a neříká nic? – Ucho.*

Slyšení se v hádankách často objevuje v kontrastu k mluvení. Uši jsou jakožto orgán sluchu stavěny do protikladu k jazyku uplatňujícímu se při mluvení, a to prostřednictvím porovnání počtu: (11) *Proč má člověk jen jeden jazyk, ale dvě uši? – Aby více slyšel nežli mluvil.* Člověk má dvě uši a dvě jsou více než jeden (jazyk), je tedy žádoucí spíše poslouchat než hovořit. (6) *Jeden mluví, dvě hledí a dvě poslouchají. – Jazyk, oči, uši.*

3. 8 Ostatní

Do této kapitoly můžeme zahrnout všechny zbylé hádanky, jež se nějakým způsobem vztahují k lidskému tělu. Řadíme sem dvě hádanky o somatismech *srdce* a *plíce*, dále hádanku vztahující se ke zdraví a nakonec skupinu hádanek o blechách – a v té souvislosti o lidské krvi.

3. 8. 1 Srdce a plíce

Skupinka hádanek se vztahuje k **srdci** a k **plícím**. Je tvořena vlastně jen dvěma hádankami, možná proto, že tyto orgány nejsou na povrchu těla vidět a z hlediska naivního obrazu světa tedy neurčují člověka, nepomáhají jeho odlišení od okolního světa. (5) *Které měchy v práci neustanou, dokud kovář žije? – Plíce, srdce. / (13) Bez kterého bití nelze člověku žít? – Bez živobití srdce.* První hádanka využívá poměrně časté přirovnání lidského srdce ke *kováři, jenž bez ustání tluče*. Plíce se ukazují jako (kovářské) *měchy neustávající v práci*; živý člověk musí dýchat a musí mu bít srdce. Druhá hádanka využívá slovní hříčku v kombinaci s hříčkou pravopisnou (novotvar *živobití srdce* založený na výrazu *bití, bušení srdce*, a proto psaný s *-i-*, nikoli jako *živobyť* v původním smyslu „obživa“).

3. 8. 2 Zdraví

Hádanka jasně formuluje lidovou moudrostí odhalený poznatek o tom, jak si lidé váží svého zdraví: (6) *Máš-li mě, nedbáš mě. Ztratíš-li mne, poznáš mne.*

3. 8. 3 Blecha a krev

Hádky o lidské krvi se v češtině asi neobjevují samostatně. Krev je zmiňována pouze v souvislosti s nepříjemným parazitem, s blechou. (7) *Který živočich pije nejdražší nápoj? – Blecha, pije lidskou krev.* / (2) *Černé zvíře červeně píše, velkou kládou pohne.* / (2) *Černá je, nečerní, bez barvy červení. Nežere, přec skáče, štípne až do pláče. Není žádné ptáče, přec si vyletí, hádejte, mé děti, co je to?* Malá blecha potrápí i velkého, silného člověka: (1) *Malučké, čerňučké, velkou kládou pohne.* / (4) *Malá, černá a zlá, hne i pařezem.* – *Blecha.* V posledních dvou hádankách je člověk opět připodobněn rostlině – stromu (*kláda, pařez*).

4. Hádky – skupina čtvrtá. Činnosti člověka

Mezi českými hádankami jsou i takové, které se vztahují k fyzickým a fyziologickým aktivitám člověka. H. Kazancevová ve svém výzkumu jiných slovanských hádanek tuto kategorii neuvádí, ale protože tyto činnosti úzce souvisí s lidským tělem a jednotlivými orgány, můžeme ji sem také zařadit. Podle těchto hádanek člověk vykonává tyto základní činnosti: **mluví** (nebo mlčí), **jí a pije**, **chodí** a **spí**.

Nejvíce hádanek se vztahuje k **mluvení**. Mluví se při obchodování: (1) *Čeho je na trhu nejvíc? – Řečí.* / (14) *Hádej: Jakého hlasu na trhu nejvíc jest? – Odpověď: Zač to?* Hádky si všimají rovněž toho, že ženy často *musí* hovořit více než muži: (14) *Proč ženy brady neholí? – Odpověď: Neb mlčeti nemohou; kdyby mluvily tehdaž, když by je holil, zřezal by je bradýř.*

Pomocí řeči může člověk vyjádřit téměř cokoli, jak vtipně naznačuje hádanka (6) *Co nemůže člověk říci? – Že umřel.* K lidskému hlasu, který může být slyšet i z veliké dálky, se dále vztahuje hádanka (4) *Co létá, aniž má stín? – Lidský hlas.* Někdy je ale dobré mlčet: (13) *Kdy jedná hlupák moudře? – Když mlčí.*

Druhou nejčastější činností člověka je **jedení** či **pítí**. (7) *Který zvyk je mezi lidmi nejvíce rozšířen? – Jísti.* Poměrně mnoho hádanek se vztahuje k hladu a žízni. (12) *Kdo upomíná své věřitele častěji než jednou denně? – Hlad a žízeň.* / (13) *Kdo to má, rád se toho zbaví, kdo to nemá, přeje si to. – Hlad.* Hádky někdy vycházejí také z přísloví: (11) *Kdo je nejlepší kuchař? – Hlad.* V jediné hádance se objevuje pupek, a je to hádanka související s přijímáním potravy: (3) *Hádej, co je to? Čtyři kolena, dva pupky a kousek masa do d'ubky. – Matka s dítětem, když ho kojí.*

Další charakteristickou činností člověka je **chůze**. *Chození* motivuje kódující označení člověka *chodúra*: (6) *Visí visí visura, pod ní chodí chodúra. Visura se utrha, chodúra ji popadla. – Člověk a hruška*. Lidská chůze je odměřována jednotlivými kroky, které tematizují žertovné hádanky s „chytákem“ jako např. (6) *Co dělají lidé na ulici, napadne-li sněhu? – Stopy svých kroků. / (6) Co dělá hodný žák, když jde ze školy? – Kroky*.

Člověk také **spí**, a velmi rád; spánek je metaforicky chápán jako JÍDLO, má černou barvu a chuť sladší než nejsladší myslitelná pochoutka: (6) *Co je sladší než med? – Spánek. / (6) Černější než uhel a sladší než med. – Spánek*.

5. Části těla, které se v hádankách neobjevily

V českých hádankách se – narozdíl např. od hádanek slovenských – neobjevují části těla jako **pohlavní orgány** či **hýždě**. Čeští sběratelé podobné hádanky možná záměrně vynechávali, jak uvádí Flajšhans (viz s. 16).¹⁴⁰

Nie je väčšie ako turák, / a zareve ako bujak. – Zadok.

Okrúhle je ako turák, / červené ako cibuľa, / sťahuje sa ako meštek. – Zadok.

Medzi dvoma vrchmi trubač trúbi. – Zadok.

Išiel do hory / vrtat javory, / nebožiec tam nechal / a s dierou zutekal. – Zadok.

Hrvol malo, / nezobalo; / nôh nemalo, / hore vstalo. – Pohlavie.

Cukor, mandlička, / zlatá hubička. / Keby to i zúbky malo / to by s pánmi nejedalo. – Pohlavie.¹⁴¹

Již u hádanek druhé skupiny jsme viděli, že člověk je v českých hádankách zobrazován vždy v pohledu zředu. Zkoumání hádanek ve třetí skupině tuto tezi potvrdila. **Záda** se objevila v jediné hádance, jež ale možná může zároveň vysvětlit, proč je člověk v hádankách vždy čelem k pozorovateli: (9) *Komu jsi podobné? – Po huběnce samo sobě, po zádech všem lidem*. Člověka identifikujeme zejména na základě podoby tváře – pokud vidíme jen něčí záda, stěží rozpoznáme, o koho jde.

¹⁴⁰ O jazykovém tabu vztahujícímu se k některým somatismům viz stať CHRISTOU, A. Tělesnost v českém jazykovém obrazu muže a ženy. In : *Tělo, smysly, emoce v jazyce*. Ed. I. Vaňková. Praha : FF UK, 2012, s. 122 – 136.

¹⁴¹ LEŠČÁK, M. *Slovenské ľudové hádanky*. Bratislava : Tatran, 1981, s. 53.

Shrnutí

Viděli jsme, že hádanek označujících člověka či některou část lidského těla je v češtině poměrně velké množství. Je možné je rozřadit do skupin: hádanky vztahující se k ontogenezi člověka tvořily první skupinu, do druhé skupiny spadaly delší a často rýmované hádanky označující člověka a části jeho těla pomocí neologismů či okazionalismů, třetí skupina byla tvořena hádankami o jednotlivých orgánech.

Části těla jsou v hádankách kódovány jak na základě svého vnějšího vzhledu, tak na základě funkce, činnosti, již vykonávají, případně se obě hlediska mohou prolínat.

Ačkoli hádanky v druhé i třetí skupině označují jednotlivé části lidského těla, soubory označovaných orgánů se liší. Hlava, vlasy, oči, nos, ústa, ruce a nohy jsou částmi těla, jež jsou tematizovány jak ve druhé, tak ve třetí skupině hádanek. Stojí tedy pravděpodobně v samém centru lidového, naivního obrazu člověka. Druhá skupina hádanek navíc kóduje čelo, břicho, kolena, chodidla a paty. Naproti tomu třetí skupina obsahuje navíc hádanky o zubech, jazyku, vousech, prstech a uších.

Některé části těla se v českých hádankách objevují pouze výjimečně – tak tomu je v případě zad: člověk je popisován zásadně z čelního pohledu. Další části lidského těla jako hýždě nebo pohlavní orgány nejsou zmiňovány vůbec.

Nemálo hádanek se vztahuje k základním (fyzickým a fyziologickým) činnostem člověka: mluvení, jídlo a pití, pohybu pomocí chůze a spánku. Tyto hádanky jsme zařadili do samostatné, čtvrté skupiny.

Studium somatismů na materiálu českých lidových hádanek přineslo zjištění zdánlivě možná samozřejmá (např. o lidské hlavě: je kulatá, na těle se nachází až nahoře, můžeme jí kývat a rostou na ní vlasy). V kontextu zkoumání jazykového obrazu světa, jak jsme jej uvedli výše, je ale komplex těchto skutečností podstatný. Může přispět k lepšímu porozumění významu lidské tělesnosti a roli, již sehrává v konceptualizaci světa.

Seznam pramenů hádanek

- (1) BARTOŠ, F. *Naše děti*. Reprint 2., rozmnoženého vydání (J. Otto v Praze). Zlín : KKFB, 2005. ISBN 80-86886-06-9.
- (2) ERBEN, K. J. *Prostonárodní české písně a říkadla*. Praha : Evropský literární klub, 1937.
- (3) JENÍK Z BRATŘIC, J. *Když jsem šel okolo vrat...* Eds. Kopáč, R., Schwarz, J. Praha : Artes Liberales, 2009. ISBN 978-80-254-4235-7.
- (4) Kartotéka hádanek. Rukopisná sbírka R. LUŽÍKA uložená v osobním pozůstalostním fondu v Etnologickém ústavu AV ČR.
- (5) KUBIČKA, J. *Kašpárek dává hádanky*. Praha : J. R. Vilímek, rok neuveden.
- (6) KUBIČKA, J. *Vtipná kaše*. Praha : E. Weinfurter, 1922.
- (7) MOJŽÍŠ, A. *České národní hádanky*. Praha, 1899.
- (8) MOTLOVÁ, M., PTÁČKOVÁ, O. *Co je to? Knižka hádanek*. Praha : Kalich – Kentaur, 1994. ISBN 80-7017-792-6.
- (9) PLICKA, K. a kol. *Český rok v pohádkách, písních, hrách a tancích, říkadlech a pohádkách. Jaro*. Praha : Mladá fronta, 2010. ISBN 978-80-204-2209-5.
- (10) ROZUM, J. V. *Hádanky ku prospěchu mládeže dospělejší*. 4. vyd. Praha, 1862.
- (11) ROZUM, J. V. *Tisíc a jedna hádanka*. Praha, 1889.
- (12) SOUKUP, J. Příspěvek k staročeským sbírkám „pohádek“ (hádanek). *Český lid*, 1896, r. V, s. 330 – 334. Dodatek od Č. ZÍBRTA na s. 335 – 340.
- (13) ŠULC, P. J. *Hádanky pro děti*. Praha : Knihkupectví Aloise Hynka, rok neuveden.
- (14) ZÍBRT, Č. Pohádky kratochvilné. *Český lid*, 1894, r. III, s. 33 – 39 a s. 232 – 243.

Další prameny

- ERBEN, K. J. *Prostonárodní české písně a říkadla*. Praha : Evropský literární klub, 1937.
- LEŠČÁK, M. *Slovenské ľudové hádanky*. Bratislava : Tatran, 1981.
- MAJČÁK, J. *Hádanky a básničky pro chytré hlavičky*. Praha : Albatros, 2012. ISBN 978-80-251-3263-0.
- SPUNAR, P. *Smích a pláč středověku*. Praha : Odeon, 1987.
- ŽÁČEK, J. *Dobrý den, dobrou noc*. Praha : Albatros, 2011. ISBN 978-80-00-02819-4.

Seznam použité literatury

- AARNE, A. *Vergleichende Rätselvorschungen* I. Helsinky, 1918.
- BARTMIŃSKI, J. Język w kontekście kultury. In : *Współczesny język polski*. Ed. J. Bartmiński. Lublin : UMCS, 2001, s. 13 – 22. ISBN 978-83-7784-232-4.
- BARTMIŃSKI, J. Ludowy styl artystyczny. In : *Współczesny język polski*. Ed. J. Bartmiński. Lublin : UMCS, 2001, s. 223 – 234. ISBN 978-83-7784-232-4.
- BARTMIŃSKI, J., NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, S. Profily a subjektová orientace světa. *Slovo a smysl*, 2007, č. 8, s. 310 – 321. ISSN 1214 – 7915.
- BARTOŠ, F. *Lid a národ. Sebrané rozpravy národopisné a literární, sv. I*. Reprint vydání z r. 1883. Velké Meziříčí : Krajská knihovna F. Bartoše ve Zlíně, 2003. ISBN 80-239-2118-5.
- BAUSINGER, H. *Formen der „Volks poesie“*. Berlin : E. Schmidt Verlag, 1968.
- BĚLÍČEK, P. *Poetika folklóru*. Praha : Urania, 2001. ISBN 80-900193-9-0.
- ČAPEK, K. *Marsyas. Jak se co dělá*. Praha : ČS, 1984.
- ČERNÝ, J. *Malé dějiny lingvistiky*. Praha : Portál, 2005. ISBN 80-7178-908-9.
- ČERNÝ, J., HOLEŠ, J. *Sémiotika*. Praha : Portál, 2004. ISBN 80-7178-832-5.
- Česká lidová slovesnost. Výbor pro současného čtenáře*. Ed. B. Beneš. Praha : Odeon, 1990.
- ČURDOVÁ, V. *Jazykový obraz nohy / nohou v češtině*. Diplomová práce. Praha : ÚČJTK FF UK, 2011.
- FLAJŠHANS, V. Klaretovy hádanky. In : HORÁK, J. a HÝSEK, M. *Sborník prací věnovaných profesoru Dru. Janu Máchalovi k sedmdesátým narozeninám*. Praha : Klub moderních filologů, 1925, s. 298 – 306.
- FLAJŠHANS, V. Naše hádanky. *Národopisný věstník Československý*, 1926, r. XVIII, s. 1 – 39.
- GADAMER, H. G. *Člověk a řeč. (Výbor textů.)* Ed. J. Sokol. Praha : Oikúmené, 1999. ISBN 80-86005-76-3.
- GRUND, A. *Kratochvilné rozprávky renesanční*. Praha : ČS, 1952.
- HEIDEGGER, M. *Básnický bydlí člověk. 2., oprav. vyd.* Praha : Oikúmené, 2006. ISBN 80-7298-165-X.
- HORÁK, J. *Národopis československý. Přehledný nástin. Československá vlastivěda II. Člověk*. Praha, 1933.
- JOHNSON, M. *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago : University of Chicago Press, 1987.

- JOLLES, A. Rätsel. In : *Einfache Formen. Legende, Sage, Mythe, Rätsel, Spruch, Kasus, Memorabile, Märchen, Witz*. 4., nezměněné vyd. Tübingen : Max Niemeyer Verlag, 1968.
- JUNGMANN, J. *Slovesnost*. 2., opravené a rozmnožené vyd. Praha, 1845.
- KAZANCEWA, H. Człowiek w zagadkach: archetyp i jego struktura. *Etnolingwistyka*, 18, r. 2006, s. 187 – 197. ISSN 0860-8032.
- LAKOFF, G., JOHNSON, M. *Metafory, kterými žijeme*. Brno : Host, 2002. ISBN 80-7294-071-6.
- LEŠČÁK, M., SIROVÁTKA, O. *Folklór a folkloristika*. Bratislava : Smena, 1982.
- Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. 2. svazek. Praha : Mladá fronta, 2007. ISBN 978-80-204-1450-2.
- MAĆKIEWICZ, J. Ja i moje ciało, czyli co to jest „bodycentryzm“. In : BARTMIŃSKI, J., PAJDZIŃSKA, A. (red.): *Podmiot w języku i kulturze*. Lublin : UMCS, 2008, s. 213 – 225.
- MRHAČOVÁ, E. *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice*. Ostrava : FF OU, 2000. ISBN 80-7042-570-9.
- PAJDZIŃSKA, A. Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice „vlastní“ – „cizí“. In : *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha : FF UK, 2007, s. 27 – 44. ISBN 978-80-7308-212-3.
- PATOČKA, J. *Tělo, společenství, jazyk, svět*. Praha : Oikúmené, 1995. ISBN 80-85241-90-0.
- POKORNÝ, J. *Lingvistická antropologie : jazyk, mysl, kultura*. Praha : Grada, 2010. ISBN 978-80-247-2843-8.
- POSPÍŠILOVÁ, J. a kol. *Rajče na útěku. Kapitoly o kultuře a folkloru dnešních dětí a mládeže s ukázkami*. Brno : Doplněk, 2003. ISBN 80-7239-146-1.
- SIROVÁTKA, O. *Česká pohádka a pověst v lidové tradici a dětské literatuře*. Praha : ÚEF AV ČR, 1998. ISBN 80-85010-06-2.
- SIROVÁTKA, O. Žánry a funkce současného českého folklóru. In : *Československá slavistika 1988*. Praha : Academia, 1988, s. 233 – 243.
- Tělo, smysly, emoce v jazyce a literatuře*. Eds. I. Vaňková a J. Wiendl. Praha : FF UK, 2012. ISBN 978-80-7308-443-1.
- VAŇKOVÁ, I. a kol. *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha : Karolinum, 2005. ISBN 80-246-0919-3.
- VAŇKOVÁ, I. *Nádoba plná řeči*. Praha : Karolinum, 2007. ISBN 978-80-246-1122-8.
- .

Korpus SYN2010

Český národní korpus - SYN2010. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2010.
Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.

Slovníky

ČERMÁK, F. a kol. *Slovník české frazeologie a idiomatiky.* Praha : Academia, 1994.
ISBN 80-200-0347-9.

FILIPEC, J. a kol. *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost.* 3., upravené vyd. Praha : Academia, 2005. ISBN 80-200-0493-9.

HAVRÁNEK, B. a kol. *Slovník spisovného jazyka českého.* Praha : ČSAV, 1960.

JUNGSMANN, J. *Slovník česko – německý.* Ed. J. Petr. 2. vyd. Praha : Academia, 1990.

Příruční slovník jazyka českého. Praha: Státní nakladatelství, 1935 – 1957.

REJZEK, J. *Český etymologický slovník.* Voznice : Leda, 2001. ISBN 80-85927-85-3.

Internetové zdroje

Svaz českých hádankářů a křížovkářů. [on-line]. [cit. 2013-20-02] dostupné na <<http://www.schak.cz>>.

Turandot. Giacomem Puccinim nedokončená opera o třech dějstvích. [on-line]. [cit. 2013-22-04] dostupné na <<http://www.metinhd.cz/soubory/Turandot.pdf>>.

Příloha

ERBEN, K. J. *České národní pohádky.* Praha : Bystrov a synové, 1995. ISBN 80-85980-03-7.
Hádanka, s. 114 – 116.

NĚMCOVÁ, B. *Národní báchorky a pověsti I.* Praha : SNKLHU, 1954. Chytrá horákyně, s. 331 – 337.

TOLKIEN, J. R. R. *Hobit aneb Cesta tam a zase zpátky.* Praha : Argo, 2005. ISBN 80-7203-722-6. Hádanky ve tmě, s. 67 – 83.